

Formális és dialektikus meghatározás

TAMÁS GYÖRGY

A szaktudományok művelői már régóta elégedetlenek azzal, amit a logika tudománya a meghatározással kapcsolatban nyújt számukra. Azok a szempontok, módszerek, szabályok, amelyeket a logika mindezideig kidolgozott, elvontak, nem elégítik ki a tudományos szükségleteket. Az alábbiakban annak kimutatására törekedtem, hogy a dialektikus logika képes és csak a dialektikus logika képes a korszerű, tudományos meghatározás módszerét kidolgozni.

*

A köznapi életben, de még a tudományban is elég gyakran előfordul, hogy a fogalmakat homályosan, ill. különböző értelemben használják. Ez többek között kölcsönös félreértésekhez, üres szóvitákhoz vezet. Mindennek az az oka, hogy az emberek nem tisztázzák önmaguk számára a fogalmak tartalmát. A fogalom tartalmának feltárása a meghatározás révén történik.

A mindennapi életben nem szoktunk töprengeni azon, hogy *mi a meghatározás*. Az emberek egyrészt egyéni tapasztalataik alapján, kimondva vagy kimondatlanul, meghatározzák a maguk számára azokat a tárgyakat, jelenségeket, amelyekkel életük során kapcsolatba kerülnek. Másrészt a tudomány közvetítésével átveszik azokat a meghatározásokat, amelyek az emberi megismerés fejlődése folyamán kialakultak.

Bizonyos esetekben azonban a körülöttünk levő tárgyak meghatározása problémát okoz. Így pl. az emberek már hosszú időn keresztül felhasználták gyakorlati célokra az elektromosságot, anélkül, hogy meg tudták volna határozni annak mibenlétét. Ugyanez volt a helyzet a vegyi rokonság, az élet stb. fogalmával.

Kezdetben a probléma — az egyes ember számára éppúgy, mint az emberiség számára — akörül forog, hogy az adott tárgynak mi a helyes meghatározása. Amikor azonban már egyre több jelenség meghatározása válik kérdésessé, akkor magának a meghatározásnak a mibenléte is problémaként merül fel.

A közbeszédben a „meghatározás” kifejezést is különböző értelemben használják, anélkül, hogy ennek tudatában lennének. *Objektív értelemben* használják pl. ebben az összefüggésben: az értéktörvény meghatározza az áruk árát. Ebben az esetben a meghatározás annyit jelent, hogy valamilyen körülmény (pl. az értéktörvény) lényeges hatást gyakorol a vele összefüggésben álló másik körülményre (árak ára). Arra a körülményre, amelyik lényeges

hatást gyakorol, azt mondjuk, hogy meghatározó szerepet tölt be. Ezt az összefüggést a továbbiakban *meghatározottságnak* (*determináció*) fogjuk nevezni.

Szubjektív értelemben a meghatározást úgy tekintik, mint valamely fogalom tartalmának feltárását. A meghatározás azt a célt szolgálja, hogy kiemeljük a szóban forgó tárgyak lényeges jegyeit. A továbbiakban ebben az értelemben fogjuk használni a „*meghatározás*” (*definíció*) kifejezést. Ez az értelmezés természetesen csak előzetes fogalmat nyújt a meghatározásról. A meghatározás mibenlétének kifejtése a tanulmány egészének feladata.

I. A meghatározásra vonatkozó alapvető elméletek

A logika története során különféle nézetek alakultak ki a meghatározás természetét, sajátosságait, fajtáit stb. illetően. Ezeknek a nézeteknek három fő típusát különböztethetjük meg: a hagyományos logikának, a matematikai logikának és a dialektikus logikának a meghatározásra vonatkozó felfogását.

A hagyományos logika felfogását Aristoteles alapozta meg. A meghatározás kérdésével Aristoteles elsősorban a *Metafizika* 7. és 8. könyvében, a *Második analitika* 2. könyvében és a *Topika* 6. könyvében foglalkozik. Ezen kívül még számos olyan megjegyzése található elszórtan, amelyek a meghatározásra vonatkoznak.

Aristoteles a meghatározás funkcióját a következőképpen fogalmazza meg: „... a meghatározás a mibenlétnek, a fogalmi lényegnek megjelölése...” (Aristoteles, *Metafizika*. 7. könyv. 5. fejelet. 147. old.)

Mit ért mármost Aristoteles mibenlétnek? „... minden egyes dolognak az a mibenléte, azaz a fogalmi lényege, ami azt önmagában megjelöli. Egy személy mibenléte nem a művelt létben áll, mert az ember nem a maga magábanvaló léte szerint művelt. Az tehát kinek-kinek a mibenléte, ami az illetőnek magábanvaló léte. De még ez se mind. Mert nem tartozik hozzá, ami úgy magábanvaló, mint ahogy pl. a síkfelület fehér, mert síkfelületnek lenni nem annyi, mint fehérnek lenni. Sőt még a két tényező egyesítése: a fehér felületlétel sem mibenlét, mert a meghatározóban benne van a meghatározandó. Minden dolog mibenlétének a fogalma tehát az a fogalom, amiben a dolog ugyan nincsen benne, de ami a dolgot megjelöli.” (Uo. 7. könyv. 4. fejelet. 143. old.)

Vagyis Aristoteles szerint a tárgyak mibenléte, lényege azoknak a jegyeknek az összessége, amelyek nélkül az adott tárgy nem létezhet, és amelyek csak az adott tárgyra jellemzőek. Ezek a megállapítások azonban meglehetősen elvontak, s ennek következtében határozatlanok. Aristoteles a továbbiak során így konkretizálja a lényegre vonatkozó felfogását:

„... az anyagatlan szubsztanciát nevezem mibenlétnek.” (Uo. 7. könyv. 7. fejelet. 151. old.)

Aristotelesnél a lényeg tehát formai jellegű, valami elvont általános. Ahhoz, hogy valamely tárgy lényegét meghatározhassuk, el kell vonatkoztatnunk annak konkrét tartalmától.

Úgy véljük, hogy az idézett részletek kellőképpen megvilágítják Aristoteles, sőt általában a formális logika alapfelfogását a meghatározás kérdésében. A meghatározásnak eszerint az a feladata, hogy feltárja azt, ami általános, mozdulatlan, egyszer s mindenkorra adott. A hagyományos logika ezen az elvi alapon dolgozta ki a meghatározással kapcsolatos összes részletkérdést.

Vegyük először szemügyre a meghatározás szabályainak aristotelesi tárgyalását. A meghatározás szabályait és a szabályok megsértéséből adódó hibákat Aristoteles a Topika 6. könyvében fejtette ki.

A meghatározást világos módon kell kifejezni. Hibásak a kétértelmű kifejezések, a képes kifejezések és a nem odavaló kifejezések. Világos kell legyen, hogy a meghatározás mely fogalomra vonatkozik, sőt a meghatározásnak tisztáznia kell a meghatározandóval ellentétes fogalom mibenlétét is.

A meghatározásnak pontosnak kell lennie. Nem szabad túl tágnek lennie, ne tartalmazzon ismétlést és ne keverjük össze a fogalom általános értelmét annak szűkebb értelmével.

A meghatározásnak a dolog mibenlétét kell tartalmaznia. Nem szabad ismeretlen jegyeket magában foglalnia. Helytelen valamely fogalmat önmagával, önmaga ellentétével, a vele mellérendeltségi, ill. alárendeltségi viszonyban álló fogalommal meghatározni.

A meghatározásnak a legközelebbi nemet kell megadnia. Vagyis a meghatározásnak nem szabad túl szűknek lennie, a helyes nemet kell tartalmaznia, és nem szabad a legközelebbi nemet átugrania.

A meghatározásnak a megfelelő faji különbségeket kell tartalmaznia. A faji különbségnek nem szabad tagadónak lennie, a nemet nem szabad faji különbségnek felhasználni, a faji különbségnek az adott nemhez tartozónak kell lennie stb.

A meghatározásnak az adott tárgyra kell vonatkoznia. A meghatározásnak éppúgy kell a többet és a kevesebbet tartalmaznia, mint a tárgynak. A nemnek minden hozzátartozó fajra nézve egyenlő mértékben kell érvényesnek lennie. A meghatározásnak nem szabad alternatív határozmányokat tartalmaznia.

Ha a tárgy valamely vonatkozást tartalmaz, akkor ezt a meghatározásnak is magában kell foglalnia. A meghatározásban olyan mértékben kell valamely tulajdonságot kifejezni, amilyen mértékben az az adott tárgyban megvan. A meghatározás a tárgynak ne csak a valóságos, hanem a valószínű célját is tükrözze.

Ha valamely bírást határozunk meg, akkor annak tulajdonosát is meg kell adni. A nem vonatkozásainak érvényeseknek kell lenniök a fajokra nézve is. Ha valamely hiányt határozunk meg, akkor annak tárgyát is meg kell adni.

Többértelmű szavak meghatározására nem elegendő egy fogalom.

Valamely összetett kifejezés meghatározásakor a tárgy megfelelő részeinek a meghatározás megfelelő részeit kell megfeleltetni.

Ha az adott tárgy nem létezik, akkor a meghatározásnak nem szabad azt létezőként megjelölnie. A meghatározásnak nem szabad az adott tárgy kivételes megjelenési formáira korlátozódnia.

Ha a tárgy összetett, akkor ezt a meghatározásban kifejezésre kell juttatni. A meghatározásnak tükröznie kell az adott tárgy egyes részeinek viszonyát.

A tárgy változó tulajdonságait a meghatározásba nem szabad felvenni. A vita során ki kell javítani az ellenfél hibás meghatározásait.

Mint látható, Aristoteles a természetes emberi gondolkodás megfigyeléséből kiindulva, éleselméjűen felismerte azokat a követelményeket, amelyeket a helyes meghatározásnak meg kell tartania. Ugyanakkor azonban azt is megállapíthatjuk, hogy ezeket a szabályokat tapasztalati módon gyűjtötte

össze és pusztán egymás mellé rendelve írta le. A meghatározás szabályainak ismertetése még ma is többnyire ilyen konglomerátumszerű formában történik.

Aristoteles a meghatározás egyes fajtáit is megkülönböztette és jellemezte. Először nála találkozunk a *nominális* és a *reális meghatározás* megkülönböztetésével. A Második analitikában „A meghatározás fajtái” címmel külön fejezetben foglalkozik ezzel a kérdéssel: „Mivel azt mondjuk, hogy a meghatározás a mibenlétnek a kifejezése, azért világos, hogy egyik fajta meghatározás annak a kifejezése, vagy a szót helyettesítő más kifejezés; pl. hogy mit jelent ill. mi a háromszög. És ha már ez megvan, és tudjuk, hogy van, azt kutatjuk, hogy miért van. Amiről nem tudjuk, hogy van, annak nehéz megadni az okát. Nos tehát, a meghatározás egyik fajtája az említett; másik fajta meghatározás a mierttet fejezi ki. — Tehát az előbbi fajta meghatározás a jelentést adja meg, de nem bizonyít, — a második fajta viszont nyilvánvalóan mintegy a mibenlétnek a bizonyítása, és csak a fogalmak elrendezésében különbözik a bizonyítástól. Ugyanis van különbség abban, hogy azt mondjuk: „miért dörög az ég?” és azt, hogy „mi a mennydörgés?” Hiszen az első esetben azt válaszoljuk: „mert a tűz kialszik a felhőkben”. „Mi a mennydörgés?” — „A felhőkben kialvó tűz zaja.” — Tehát ugyanezt kétféleképp mondjuk: mégpedig egyik módon egy összefüggő bizonyítás, másik módon meghatározás.” (Aristoteles, Második analitika. 2. könyv. 10. feje.)

Ugyancsak Aristoteles mutatott rá először a *legközelebbi nem és a faji különbség révén történő meghatározásra*. „Először is az osztályozás útján keletkezett meghatározásokat kell szemügyre vennünk. A meghatározásban ugyanis nincs semmi más, mint az első, azaz legközelebbi genus-fogalom és a faji különbségek további genus lesz aztán az első és a vele egybefoglalt különbségek; pl. legyen a legelső genus „az élőlény”, a következő lesz a „kétlábú élőlény”, majd a „kétlábú szárnyatlan élőlény” és így tovább, ha még több határozományon át folytatjuk. Általában nem tesz különbséget, hogy ezt több vagy kevesebb határozományon át folytatjuk-e, s hogy így kevésről vagy csak kettőről van-e szó. A kettő közül azonban az egyik a különbség, a másik meg a genus pl. a „kétlábú élőlénynél” az „élőlény” a genus, a másik, a „kétlábú” pedig a különbség. Ha tehát a genus nem egyszerűen létezik, külön a genus fajaitól, vagy ha létezik ugyan, de anyag gyanánt — a hang ugyanis genus és anyag, s a különbségek csinálnak belőle hangelemeket —, akkor nyilvánvaló, hogy a meghatározás a különbségek alapján történt megjelölés.” (Aristoteles, Metafizika. 7. könyv. 12. feje. 166—7. old.)

Aristoteles meghatározás-elmélete kiegészítésekkel és kisebb módosításokkal két évezreden át uralkodó elmélet volt. A szaktudományok fejlődése következtében azonban egyre inkább nyilvánvalóvá vált, hogy a hagyományos eljárás révén nem lehet egzakt, tartalmas meghatározásokhoz eljutni. Márpedig a tudományok egzakt meghatározásokra van szüksége. Ez az igény — a dolog természeténél fogva — a legerőteljesebben a matematikában jelentkezett. Ennek a szükségletnek a kielégítésére a matematikai logika azt a célt tűzte ki maga elé, hogy kidolgozza a matematikai meghatározások új elméletét.

A következőkben röviden ismertetjük és elemezzük azokat a szempontokat, amelyeket a matematikai logika a meghatározásokkal kapcsolatosan kidolgozott. Mindenekelőtt rá kell mutatnunk arra, hogy nem beszélhetünk egy véglegesen kialakult, lezárt elmületről. A hagyományos logikával szemben amelyben a meghatározás módja már megsontosodott, a matematikai

logikában napjainkban is újabb és újabb próbálkozásokat figyelhetünk meg. Véleményünk szerint azonban a fővonások már kialakultak és ezekből következtetéseket vonhatunk le a további fejlődésre vonatkozóan is.

Ahhoz, hogy eligazodhassunk a matematikai logika meghatározás-elméletében, először is bizonyos terminológiai tisztázásra van szükség. A matematikai logika ugyanis számos olyan elnevezést vezetett be, amely a hagyományos logikában nem szerepelt, így pl. axiomatikus meghatározás, absztrakciós meghatározás, implicit és explicit meghatározás, használati definíció stb. E meghatározásoknak, többek között, van egy közös vonásuk: mindegyik valamely adott kifejezés, jel értelmezésére szolgál. Ennek a közös vonásnak a megléte feljogosít bennünket arra, hogy a matematikai logikában alkalmazott meghatározásokat összefoglaló néven *szimbolikus meghatározásoknak* (jelmeghatározás) nevezzük.

Miben áll a szimbolikus meghatározás lényege? A matematikai logika abból indul ki, hogy a köznyelv pontatlan, többértelmű, határozatlan. Ezért a nyelvi kifejezéseket jelekkel kell felváltani. A jelek pontosságát, egyértelműségét, határozottságát pedig éppen a meghatározással kell biztosítani. A *szimbolikus meghatározás a nominális meghatározás modern változata*.

Mit kell „jel”-en érteni? Semmi esetre sem természetes jeleket, vagyis a tárgyak ismertetőjegyeit, hanem mesterségesen bevezetett jeleket. A matematikai logika ezeknek a jeleknek egész rendszerét dolgozta ki. A meghatározás szempontjából azonban bennünket most csak az ún. alapjelek és levezetett jelek érdekelnek. E két jelsoport viszonyát könnyű megérteni, ha a kategóriák és a levezetett fogalmak, vagy az axiómák és a levezetett tételek viszonyára gondolunk.

Hogyan történik mármost az alapjelek meghatározása? Kövessük nyomon egy ilyen meghatározás gondolatmenetét.

„Másik példa logikai műveletre az, amelyet a „vagy” szóval jelölünk. Ha \mathcal{A} és \mathcal{B} két ítélet, akkor e művelet eredménye az „ \mathcal{A} vagy \mathcal{B} ” ítélet (amelyet gyakran „vagy \mathcal{A} , vagy \mathcal{B} ” alakban mondunk ki). A köznapi nyelvben a „vagy \mathcal{A} , vagy \mathcal{B} ” mondatot sokszor úgy értjük, hogy akkor igaz, ha \mathcal{A} és \mathcal{B} közül az egyik igaz, de nem mind a kettő; pl. „ha egy dolgozó kiváló munkája jutalmául vagy üdülni mehet, vagy pénzjutalmat kaphat, akkor akár az egyiket, akár a másikat választhatja [az egyik választás esetén az „üdülni megy” ítélet logikai értéke \uparrow (igaz), a másik választás esetén a „pénzjutalmat kap” ítéleté \downarrow (hamis)], de mindkettőt nem. Máskor viszont úgy értjük a „vagy \mathcal{A} , vagy \mathcal{B} ” mondatot, hogy az \mathcal{A} és \mathcal{B} ítéletek közül legalább az egyik igaz, de az is lehet, hogy mindkettő igaz; pl. amikor valakitől azt kívánjuk, hogy vagy a DISZ-ben végezzen társadalmi munkát, vagy a békebizottságban, akkor eleget tesz ennek a kívánságnak akkor is, ha a DISZ-ben dolgozik, a békebizottságban nem, akkor is, ha a DISZ-ben nem dolgozik, de a békebizottságban igen és akkor is, ha a DISZ-ben is, a békebizottságban is dolgozik (tehát „a DISZ-ben dolgozik” ítélet logikai értéke is \uparrow , „a békebizottságban dolgozik” ítéleté is.) A matematikában az „ \mathcal{A} vagy \mathcal{B} ” alakú ítéleteket mindig úgy szokás érteni, hogy abban az esetben is igazak, ha \mathcal{A} is, \mathcal{B} is igaz... Ezért célszerű lesz a „vagy” szóval jelölt műveket mindig így értenünk: ennek megfelelően azt, az A és B logikai értékeken végrehajtott műveletet vezetjük be, amelynek eredménye *akkor és csak akkor az \uparrow logikai érték, ha A és B közül legalább az egyik \uparrow , esetleg mind a kettő, tehát akkor és csak akkor a \downarrow logikai érték, ha $A = B = \downarrow$* . Ezt a műveletet diszjunkciónak nevezzük és

így jelöljük : $A \vee B$ (olvasd : A vagy B).” (Kalmár : A matematika alapjai. 1955. II. köt. 24—5. old.)

A fenti gondolatmenetből bennünket elsősorban az érdekel, hogy a matematikai logikában bevezetnek egy adott kifejezést, ill. jelet, majd ehhez hozzárendelnek egy meghatározott értelmet. El is nevezték ezt a meghatározást hozzárendelő meghatározásnak (Zuordnungsdefinition). Mind az alapjel bevezetése, mind pedig értelmezése önkényes.

Hogyan áll a helyzet a levezetett jelek meghatározásával ? Az első erre vonatkozó eljárást a matematikai logikában Frege dolgozta ki. Frege nézeteit a későbbiek során számos vonatkozásban módosították, alapgondolatát azonban megtartották. Ezt a felfogást vázlatosan a következőkben lehet összefoglalni.

Valamely levezetett jelet meghatározni annyi, mint e jel értelmezését visszavezetni az alapjelek értelmezésére. Ez a meghatározás tehát egy *redukciós* eljárás. Minden ilyen meghatározásnak csak egy adott jelrendszeren belül van értelme.

Ezt a meghatározást a matematikai logikában a „Df” szimbólummal jelölik. Pl. a „minden osztály” (Allklasse) szimbolikus meghatározása a következő formát ölti $V = x(x = x)Df$. Ez a „Df” tulajdonképpen azt jelenti, hogy itt egy olyan formula szerepel, amely nem bizonyítható. A szimbolikus meghatározás tehát önkényes meghatározás, sőt maga a matematikai logika úgy nevezi, hogy *álmeghatározás* (pszeudo-definíció).

Vajon abszolút önkényesek-e a szimbolikus meghatározások ? Könnyű kimutatni, hogy a szimbolikus meghatározások ebből a szempontból messzeemenően ellentmondásosak. Egyrészt a matematikai logikusok nagy többsége azt igyekszik bizonyítani, s egyúttal önmagával is elhitetni, hogy ezek a meghatározások teljesen függetlenek a konkrét összefüggésektől, a gondolkodó ember absolute „szabad” elgondolásai. A meghatározások olyan megfogalmazására törekszenek, amely mentes minden konkrétségtől.

Ezzel a törekvéssel ugyanakkor egy másik tendencia áll szemben. Nevezetesen, ha minden meghatározást önkényesen állapítanánk meg, akkor nem lenne összefüggés közöttük, következésképpen e meghatározások konglomerátumával semmit sem lehetne kezdeni. Határt kell tehát szabni az önkényességnek. Milyen szempontok alapján lehetne a korlátozást végrehajtani ?

Először Peano igyekezett ilyen szempontokat kiválasztani : 1. a meghatározásnak olyan azonosságnak kell lennie, amelynek egyik tagja a meghatározandó jel, a másik tagja a jel jelentése. 2. Az azonosság mindkét tagjának valódi változónak kell lennie. 3. A meghatározásnak homogénnek kell lennie. (Peano, Les definitions mathematiques. 1901. 278. skk. Lásd Dubislav : Die Definition. 34—5. old.)

Már a matematikai logika keretein belül kimutatták (pl. H. Behmann), hogy ezek a kritériumok korántsem elégségesek a definíciók ellentmondásmentességének, összefüggésének biztosításához. Kézenfekvőnek látszott az az elgondolás, hogy a meghatározásokat axiómáktól kell függővé tenni. Eszerint ki kell dolgozni egy axiómarendszert, amely a legáltalánosabb összefüggéseket tartalmazná. Ennek birtokában minden olyan jelenség meghatározását, amely az adott axiómarendszerben fellép, ezekből az axiómákból kellene levezetni (dedukciós eljárás). Ez garanciát nyújtana arra, hogy a definíciók nem kerülnének ellentmondásba egymással, és egy zárt rendszert alkotnának.

Az önkényesség elve, mint látható, saját ellentétébe csapott át. Hiszen, ha azt akarjuk, hogy a meghatározások ne kerüljenek ellentmondásba egymással, akkor a legcsekélyebb önkényességet sem szabad megengedni. Éppen ellenkezőleg, minden meghatározást szigorúan törvényszerűen kell az axiómákból levezetni. Az „abszolút önkény” találkozott az „abszolút szükség-szerűség”-gel.

Itt nyilvánvalóan egy belső ellentmondás került felszínre. Mégpedig arról van szó, hogy minden meghatározás tartalmaz önkényes (mesterséges, szubjektív) és szükségyszerű (természetes, objektív) elemeket egyaránt. Az abszolút önkényes meghatározás éppoly lehetetlenség, mint az abszolút szükség-szerű meghatározás. A megismerés fejlődési tendenciája úgy valósul meg, hogy a többé-kevésbé önkényes meghatározások végtelen sorozatán keresztül haladunk a mindinkább szükségyszerű meghatározások felé.

Azt különben már a matematikai logikusok is tisztán látják, hogy abszolúte zárt definíciórendszert nem lehet kialakítani. Most már csak annak belátása hiányzik, hogy nem akkor alkotunk valóban „szabad” meghatározásokat, ha önkényesen járunk el, hanem akkor, ha a valóságban fennálló szükségyszerűség visszatükrözésére törekszünk.

Távol áll tőlünk az a szándék, hogy erőltetett analógiákat gyártsunk. De a szimbolikus meghatározások kísértetiesen emlékeztetnek bennünket arra az összefüggésre, amely a kapitalista gazdaságot jellemzi: szervezettség az üzemben, anarchia a piacon. Az axiómarendszeren belül relatíve tökéletes egzaktság uralkodik, magának az axiómarendszernek a kiválasztásában és azon kívül pedig az önkényesség. Mindaddig, amíg ez az önkényesség fennáll, addig a szimbolikus meghatározások csak *munkahipotézisnek*, *fikciónak* tekinthetők.

A matematikai logika egyik szaktekintélye, Couturat, a következőképpen nyilatkozik a szimbolikus meghatározásokról: „Akárhogyan is vesszük, az absztrakció útján nyert definíciók nyilvánvalóan igen tökéletesek és hiányosak, mert nem determinálják az illető tárgyat és nem bizonyítják létezését. Az a körülmény is, hogy a matematika oly gyakran él velük (hogy ne mondjuk: visszaél velük), — amennyiben megpróbál meggyőzni arról, hogy szubsztanciák egyszerű szókonvenciókkal alkothatók — nem kis mértékben járult hozzá, hogy a matematikusok, később a filozófusok között elterjedt a nominalizmusnak ez a faja, amely túlbecsüli a konvenció és az önkény szerepét és amely manapság a *pragmatizmus* neve alatt modernnek nevezett szkeptikus hajlandóságoknak közvetetten kedvez.” (Louis Couturat, *Die Prinzipien der Logik*. 1912. 181. old.)

Tételezzük fel most egy pillanatra, hogy ez az önkényesség a meghatározás *módjában* fokozatosan kiküszöbölhető. Ennek megvalósulása esetén a mesterséges jelrendszert természetes jelrendszer váltaná fel. Ez azonban még nem oldja meg a problémát a meghatározás *tárgyának* önkényes kiválasztását illetően. Ugyanis a matematikai logikában nemcsak a meghatározás módja, hanem a meghatározás tárgya is önkényes, szubjektív jellegű.

Minden jel (signum) önkényes a jelzett tárgyhoz (designatum) viszonyítva. A természetes jelek (ismertetőjegyek) csak a mesterséges jelekhez képest természetesek, a tárgyakhoz képest maguk is szubjektívek. A szimbolikus meghatározás tehát nemcsak azért korlátolt, egyoldalú, hiányos, mert a *jelmeghatározás* önkényesen történik, hanem elsősorban azért, mert *jelmeghatározás*.

A szimbolikus meghatározás fetisizálását, túlbecsülését már Hegel megbírálta. „A bölcselkedés gyermekkorában pl. Pythagoras számokat használt általánosan, lényeges különbségek megjelölésére . . . Ez előfoka volt a tiszta gondolkodással való felfogásnak: csak Pythagoras után találták fel, azaz tudatosították *magáért-valóságuk szerint* magukat a gondolati meghatározásokat. Ámde ilyenekről visszatérni számmeghatározásokhoz magát képtelennek érző gondolkodásra vall, s ez ellentétben a tényleges filozófiai műveltséggel, amely gondolati meghatározásokhoz szokott, ama gyengeséget megtoldja még azzal a nevetségességgel, hogy újnak, előkelőnek és haladásnak akarja elfogadtatni.

Ha a hatványkifejezést csak *szimbólumnak* használják, ez ellen éppoly keveset lehet szólni, mint másfajta számok vagy szimbólumok ellen, amelyeket fogalmak helyett használnak — de ugyanakkor éppoly sokat is, mint általában minden szimbolika ellen, amelyben tiszta fogalmi vagy filozófiai meghatározásokat akarnak kifejezni. A filozófia nem szorul ilyen segítségre, sem az érzéki világból, sem a képzeletből, még sajátos talajának alárendelt szféráiból sem, amelyeknek meghatározásai tehát nem illenek magasabb körökre és az egészre. Az utóbbi akkor történik, ha általában a véges kategóriáit a végtelenre alkalmazzák . . . Ha számokat, hatványokat a matematikai végtelent és hasonlókát nem mint szimbólumokat, hanem mint filozófiai meghatározások formáit s ezzel mint filozófiai formákat akarnánk használni, akkor mindennekelőtt fel kellene mutatni filozófiai jelentésüket, azaz fogalmi meghatározottságukat. Ha ez megtörténik, akkor maguk felesleges megjelölések; a fogalmi meghatározottság megjelöli önmagát és megjelölése az egyedüli helyes és megfelelő. Ama formák használata azért semmi egyéb, mint kényelmes eszköz arra, hogy ne kelljen a fogalmi meghatározásokat felfogni, kifejezni és igazolni.” (Hegel, A logika tudománya I. köt. 297—8. old.) Hegel bírálata helyesnek tekinthetjük, ha nem feledkezünk meg arról, hogy nála a fogalmak a valóságot jelentik.

Milyen eredményre jutottunk tehát a szimbolikus meghatározást illetően? E meghatározás, mint már említettük, voltaképpen nem más, mint a nominális meghatározás egyik megnyilvánulási formája. Tagadhatatlan, hogy a szimbolikus meghatározás sokkal határozottabb, egyértelműbb, pontosabb mint a hagyományos nominális meghatározás. Azonban le kell számolni azzal az illúzióval, hogy a szimbolikus meghatározás a meghatározás legtokéletesebb formája. A szimbolikus meghatározás csak eszköz egy valóban egzakt reális meghatározás kialakításához.

Rátérünk a dialektikus logika meghatározás elméletére. Ennek az elméletnek első, rendszeres kidolgozása Hegel nevéhez fűződik. Hegel a meghatározással elsősorban A logika tudománya és az Enciklopédia c. műveiben foglalkozik.

A formális logikával ellentétben, Hegel a gondolattartalom fejlődésének kutatását tartotta alapvető feladatnak. „Ha a logikát úgy fogják fel, hogy az a tudomány, amelynek tárgya a gondolkodás általában, akkor ezt úgy értik, hogy ez a gondolkodás egy ismeret *pusztá formája*, hogy a logika elvonatkoztat minden *tartalomtól*, s egy ismeret úgynevezett második *alkotórészének* az anyagnak, máshonnan kell adódnia, hogy tehát a logika, mivel ez az anyag teljesen független tőle, az igaz ismeretnek csak formális feltételeit adhatja meg, de reális igazságot maga nem tartalmazhat, még csak reális igazsághoz vezető *út* sem lehet, mert éppen az igazság lényege, a tartalom rajta kívül esik.” (Hegel, A logika tudománya. I. köt. 20. old.)

Már Aristoteles úgy vizsgálta a gondolkodás formáit, hogy tekintettel volt azok tartalmára. Az aristotelesi logika gyengesége azonban e vonatkozásban abban állott, hogy nem vizsgálta a gondolattartalmak belső összefüggését, fejlődését. Hegelt e tartalom belső önmozgásának tudatosítása vezette el a dialektikus módszer kidolgozásához és alkalmazásához. Hegelnél a meghatározás nem formai, hanem tartalmi kérdés. Nála a megismerés helyességének vizsgálata alá van rendelve a meghatározás igazságának. „A gondolati meghatározások igazságának kérdését a mindennapi tudat bizonyára különösen találja, mert úgy látszik, hogy azok csak adott tárgyakra való alkalmazásukban igazolódnak, s így nem volna értelme ez alkalmazás nélkül igazságuk után kérdezni. De épp ezen a kérdésen múlik a dolog. E mellett persze tudni kell, mit kell igazságon érteni. Rendszerint egy tárgynak képzetünkkel való egyezését nevezzük igazságnak. Itt feltevésünk egy tárgy, s róla való képzetünk kell, hogy neki megfelelő legyen. — Filozófiai értelemben azonban az igazság, általában elvontan kifejezve, egy tartalom egyezése önmagával. Ez tehát egészen más jelentése az igazságnak, mint az előbb említett . . . Az igazságnak az itt kifejtett értelemben az önmagával való egyezés értelmében való vizsgálata a logikának tulajdonképpeni érdeke. A mindennapi tudatban a gondolati meghatározások igazságának kérdése elő sem fordul. A logika feladatát kifejezhetjük akként is, hogy benne a gondolati meghatározásokat abból a szempontból nézzük, mennyiben képesek az igazat megragadni.” (Hegel, Enciklopédia. I. köt. 65—6. old.)

Hogyan történik mármost ennek a tartalomnak a meghatározása? A formális logika a meghatározásokat körülhatároltaknak, lezártaknak tekinti. Hegel ezzel szemben ezt írja: „A gondolati meghatározások, ahogy közvetlenül, elszigetelten találjuk, *véges* meghatározások. Az igaz azonban a magában végtelen, amely véges által ki nem fejezhető és nem tudatosítható . . . Véges a gondolkodás csak annyiban, amennyiben megáll korlátolt meghatározásoknál s ezeket végsőknek veszi. A végtelen vagy spekulatív gondolkodás ellenben szintén meghatároz ugyan, de meghatározásával és határolásával ismét megszünteti ezt a hibát . . . A régi metafizika gondolkodása *véges* gondolkodás volt, mert oly gyakorlati meghatározásokban mozgott, amelyeknek korlátait valami szilárdnak vette, s azt újra nem negálta”. (Hegel, Enciklopédia. I. köt. 73—4. old.)

A metafizikus meghatározás a tárgyak lényeges jegyeit mereven elkülöníti egymástól, kiszakítja azokat természetes összefüggésükből. Hegel ezzel szemben felismerte, hogy a tárgyak lényegéhez eljutni nem annyi, mint egyes lényeges jegyeiket kiemelni, hanem belső ellentmondásaikat feltárni. „ . . . minden, ami valóságos, ellentétes meghatározásokat tartalmaz, s hogy ennél fogva egy tárgy megismerése és közelebből való megértése éppen csak annyit jelent, hogy azt mint ellentétes meghatározások konkrét egységét tesszük tudatossá.” (Uo. 102. old.) — Engels a következőket jegyzi meg ezzel kapcsolatban: „A »lényeg« — meghatározások igazi természetére maga Hegel mutat rá (»Enciklopédia«, I. köt. 111. §. Függelék): »A lényegben minden *viszonylagos*« (pl. pozitív és negatív, amelyeknek csak egymással való viszonyukban van értelme, külön-külön nincs.” (Engels, A természet dialektikája. 223. old.)

A marxizmus klasszikusai nem írtak logikai kézikönyvet, ennél fogva nem fejtették ki rendszeresen a meghatározásra vonatkozó nézeteiket. Találunk azonban műveikben olyan elvi megállapításokat, amelyek iránymutatók

e kérdés feldolgozásához. Továbbá rendelkezésünkre állnak azok a meghatározások, amelyekben kifejtették az egyes gazdasági, politikai stb. fogalmakra vonatkozó nézeteiket. Ezek a meghatározások a marxista dialektikus logika konkrét alkalmazásai. A marxista felfogást a meghatározásokkal kapcsolatosan az egyes problémák részletes elemzésekor fejtjük ki.

II. A meghatározás objektív jellege

Történetileg és elvileg a legelső probléma, ami felmerül, a meghatározások *eredetének* kérdése.

A naív materialisták szerint a meghatározás a valóságot tükrözi vissza. Antisthenestől a következő megállapítás maradt fenn: „A logos annak a kifejezése, hogy mi volt vagy mi egy dolog.” (Diogenes Laertius, *Leben und Meinungen berühmter Philosophen*. VI. 3.)

A naív, ösztönös materializmus helyesen ismerte fel, hogy a meghatározás az objektív valóságban létező tárgyak lényegét tükrözi vissza. Nem volt képes azonban részletekbe menő választ adni arra a kérdésre, hogy miképpen történik a meghatározás. Nem tudta feltárni a dolgok lényege és a meghatározás kialakulása közötti bonyolult összefüggést.

Az ösztönös materializmusnak ez a szükségszerű hiányossága, amely az ismeretek viszonylagos fejletlenségéből adódott, volt az egyik oka annak, hogy a meghatározás eredetét illetően idealista nézetek alakultak ki. Aristoteles a következő magyarázatot adja arra vonatkozóan, hogy Platon miképpen jutott el a meghatározás idealista felfogásához: „Mivel ugyanis Platon fiatal korában legelőször Kratylosszal és Herakleitos nézeteivel ismerkedett meg, hogy ti. minden érzéki valóság állandó változásban van és hogy róluk tudomány nincsen, később is hű maradt ezekhez a nézetekhez. De mert Sokrates az erkölcsi kérdésekkel foglalkozott, nem pedig a természet egyetemével, s ezekben a kérdésekben az általánost kereste, s első volt, aki figyelmét a meghatározásokra irányította, ezért Platon a magáévá tette ezt a felfogást és ennek értelmében azt vallotta, hogy a meghatározások nem az érzéki dolgokra, hanem valami másokra vonatkoznak. Lehetetlen ugyanis, hogy az egyetemes meghatározás valami érzékelhető dologra vonatkozzék, hiszen ezek állandóan váltakoznak. Ő tehát azokat a létezőket, (amelyek a fogalmi meghatározások tárgyai) ideáknak nevezte, s azt tanította, hogy az érzéki dolgok ezeken kívül vannak és ezek alapján nevezzük el őket.” (Aristoteles, *Metafizika*. I. könyv. 6. fejj. 19. old.)

Aristoteles helyesen tapintott rá arra, hogy a meghatározás idealista felfogása szoros kapcsolatban áll azzal, hogy az általános problémája a filozófiai érdeklődés középpontjába kerül. „Őseredeti idealizmus: az általános (a fogalom, az eszme) *külön lény*. Ez furcsának, szörnyű (helyesebben: gyerekes) képtelenségnek látszik. De vajon nem ilyen fajta (tökéletesen ugyanilyen fajta) a modern idealizmus, Kant, Hegel, az isten eszméje? Asztalok, székek és az asztal és a szék *eszméje* a világ és a világ eszméje (isten); a föld és a nap, általában a természet összefüggése — és a törvény, a logosz, az isten. Az emberi ismeret kettéhasadása és az idealizmus (= vallás) *lehetősége adva van* már az *első, elemi* absztrakcióban: a »ház« általában és az egyes házak.” (Lenin, *Filozófiai füzetek*. 318. old.)

Az objektív idealisták elismerik, hogy a meghatározásnak objektív alapja van. Ezt az objektív alapot azonban nem az anyagi valóságban, hanem a szellemben, az egyén feletti tudatban keresik. Az objektív idealistáknál a meghatározások nem az anyagi tárgyak lényegének feltárására szolgálnak.

A szubjektív idealisták ezzel szemben az ember lelkivilágában keresik alapjukat, elszakítva ezzel az emberi tudatot a valóságtól. Széles körben elterjedt az a felfogás, hogy a meghatározásokat az emberek önkényesen állapítják meg, tetszésük szerint. Eklatáns módon fejt ki ezt a felfogást Kant. A tiszta ész kritikájában külön pontban foglalkozik a definícióval. Mindenekelőtt annak kimutatására törekszik, hogy sem az empirikus fogalmak, sem az ún. apriori fogalmak nem definiálhatók. Az empirikus fogalmak azért nem, mert ezek a fogalmak sohasem fejezik ki tökéletesen az adott tárgyat. „Csak addig használunk bizonyos jegyeket, ameddig a megkülönböztetésre elégségesek, új megfigyelések azonban némelyeket elvesznek és másokat tesznek hozzá ; a fogalom tehát soha sem áll bizonyos határok között.” (Kant, A tiszta ész kritikája. 1913. 462. old.) Az apriori fogalmakat pedig (pl. szubsztancia, ok, jog) azért nem lehet meghatározni, mert nem tudhatom, hogy az a tárgynak megfelel-e.

Ezekből a fejtegetésekből kiindulva Kant a következőket írja : „Mint-hogy tehát sem empirikusan, sem *apriori* adott fogalmak nem definiálhatók, nem maradnak mások hátra, mint önkényűleg gondoltak, amelyeken e fogást megpróbálhatni. Fogalmamat ily esetben mindenkor definiálhatom, mert hiszen kell tudnom, hogy mit akartam gondolni, mivel magam szándékosan csináltam, és nem adatott sem az értelem természete, sem pedig a tapasztalás útján ; azt azonban nem mondhatom, hogy ezzel igaz tárgyat definiáltam volna. Mert ha a fogalom empirikus feltételen nyugszik, p. o. egy hajó-óra, akkor a tárgy és lehetsége ez önkényes fogalom útján még nem adatik ; még azt sem tudom belőle van-e egyáltalán tárgya és magyarázatom inkább mondható deklarációnak, mint egy tárgy definíciójának. Tehát nem maradnának más fogalmak, melyek a definiálásra alkalmasak, mint olyanok, melyek önkényes szintézist tartalmaznak, mely *apriori* konstruálható ; e szerint csak a matematikának vannak definíciói. Mert a tárgyat, melyet gondol, föl is tünteti *apriori* a szemléletben és ez bizonyára nem tartalmazhat sem többet, sem kevesebbet, mint a fogalom, mert a magyarázat által a fogalom a tárgytól eredetileg, azaz anélkül, hogy a magyarázatot valahonnan származtatnók, adatott.” (Uo. 463. old.)

S most lássuk csak ugyanezt a felfogást modern változatban : „Az értelmű szótárak definíciói külső formájukban alig térnek el a matematikai definícióktól, mégis más szellemben írják őket. — A »dictionary« íróját a szavak köznapi értelme érdekli. Magától értetődően *elfogadja*, a köznapi értelmet és milyen szabatosan csak tudja definícióba önti. — A matematikust szakmai fogalmainak köznapi értelme nem érdekli, vagy legalábbis nem elsősorban az érdekli. Édes-keveset törődik azzal, hogy »kör«, »parabola« vagy más matematikai szakkifejezések mit jelölnek a köznapi beszédben. A matematikai definíció *megteremti* a matematikai jelentést.” (Pólya, A gondolkodás iskolája. 72—3. old.)

Mint látható, a szubjektív idealisták szívesen hivatkoznak a matematikára, mint olyan tudományra, amely függetleníteni képes magát az objektív valóságtól. Ezt a hamis elképzelést már Engels a következőképpen bírálta : „A matematikai végtelent, ha tudattalanul is, a valóságból kölcsönözték,

és éppen ezért csakis a valóságból, nem pedig önmagából, a matematikai absztrakcióból magyarázható meg. És ha a valóságot erre vonatkozólag vesszük vizsgálat alá, akkor, amint láttuk, megtaláljuk azokat a valóságos viszonyokat is, melyekből a matematikai végtelenségi viszonyt kölcsönözték, sőt megtaláljuk annak a matematikai eljárás módnak természeti analógiáit is, amely ezt a viszonylatot működésbe hozza. A dolog ezzel meglelte magyarázatát.” (Engels, Anti-Dühring. 1947. 537—8. old.)

A szubjektív idealisták a meghatározásokat valamilyen konvenció alapján, önkényesen állapítják meg. Az egyes fogalmakat tetszésünk szerint értelmezhetjük, csak arra kell ügyelnünk, hogy következetesek legyünk. Ez a felfogás nem más, mint a „gazdaságos gondolkodás elvének” egyik megjelenési formája. A gazdaságos gondolkodás elve, mint ismeretes, azon alapszik, hogy gondolataink nem az objektív valóságtól, hanem egyéni akarunktól vagy a közakarattól függenek. Lenin ezt a szubjektivistá felfogást bírálva a következőket írja : „Mi ‚gazdaságosabb’ — ha azt ‚gondoljuk’, hogy az atom oszthatatlan, vagy ha azt, hogy pozitív és negatív elektronokból áll ? Mi ‚gazdagságosabb’ — ha azt ‚gondoljuk’, hogy az orosz burzsoá forradalmat a liberálisok hajtják végre, vagy hogy a liberálisok ellen hajtják végre ? Csak fel kell vetni a kérdést, s azonnal láthatjuk, hogy a ‚gondolkodási ökonómia’ kategóriájának alkalmazása itt képtelenség, szubjektivizmus. Az ember gondolkodása akkor ‚gazdaságos’, ha helyesen tükrözi vissza az objektív igazságot, e helyesség kritériuma pedig a gyakorlat, a kísérlet, az ipar. Csakis az objektív valóság tagadása, azaz a marxizmus *alapjainak* tagadása esetén lehet komolyan beszélni az ismeretelméletben a gazdaságos gondolkodásról.” (Lenin, Materializmus és empiriokriticizmus. 1948. 167—8. old.)

Amennyire helytelen az a felfogás, amely szentesíti, abszolutizálja az önkényes meghatározást, olyannyira hibás lenne szőröstül-bőröstül elvetni. El kell ismerni a szubjektív meghatározások viszonylagos létjogosultságát. Ilyen meghatározások szerepelnek a különféle játékokban. Pl. ultimónak nevezzük azt a bemondást, amelyik vállalja, hogy az utolsó ütést az adú hetessel viszi haza. Az önkényesség itt abban áll, hogy tetszésszerűtől a választásunk (persze megegyezés alapján) az ultimó teljesítéséhez. A szubjektív meghatározást akkor alkalmazzuk, amikor a meghatározandó összefüggés nem törvényszerű.

Összefoglalva : a marxizmus az idealista felfogásokkal szemben abból indul ki, hogy a meghatározások alapjukat, eredetüket tekintve függetlenek az ember tudatától és akaratától. Minden tudomány, amikor megfogalmazza meghatározásait, csupán azokat az összefüggéseket tárja fel, amelyek a valóságban léteznek. A marxizmus szerint tehát a meghatározások *objektív, anyagi eredetűek*.

III. A meghatározás módja

Minden meghatározásnak két oldala van : a *meghatározandó* és a *meghatározó*. Milyen dialektikus összefüggés van a két oldal között ?

A meghatározandó és a meghatározó viszonyát mindenekelőtt az azonoság és a különbözőség egysége jellemzi. Azonosságuknak az az objektív alapja, hogy mindkettő (ha helyes a meghatározás) ugyanazokra a tárgyakra vonatkozik. Különbözőségük pedig abban áll, hogy míg a meghatározandó implicit formában tartalmazza az adott tárgyakra vonatkozó ismereteinket, addig

a meghatározóban ezek az ismeretek explicit módon jutnak kifejezésre.

A meghatározandó és a meghatározó viszonyában sem az azonosságot, sem a különbözőséget nem szabad előtérbe helyezni a másik rovására. Ha csak az azonosságot emeljük ki, akkor tautologikus meghatározáshoz jutunk. Ha pedig csak a különbözőséget tartjuk szem előtt, akkor pusztán tagadó meghatározást kapunk. Mindkét véglet azt eredményezi, hogy nem sikerül feltárnunk az adott fogalom tartalmát.

Ha tovább analizáljuk a meghatározás összetételét, akkor további dialektikus összefüggésekre bukkanunk. A meghatározó is két oldalból tevődik össze: a legközelebbi nemből és a faji különbségből.

Milyen összefüggés van mármost a meghatározónak ezen alkotóelemei és a meghatározandó között? Hegel a következő összefüggésre mutat rá: „A definíció maga tartalmazza a fogalom három mozzanatát: az általánost, mint a legközelebbi nemfogalmat (*genus proximum*), a különbséget, mint a nem meghatározottságát (*qualitas specifica*), és az egyedit, mint magát a definiált tárgyat.” (Hegel, Enciklopédia. I. köt. 310. old). Tehát *minden meghatározás az egyedi, az általános és a különös egysége.*

Amikor meghatározunk valamely fogalmat, akkor két, egymással ellentétes s ugyanakkor egymást kölcsönösen feltételező folyamat játszódik le: az *általánosítás* (generalizáció) és a *különös kiemelése* (specifikáció). Mi történik, amikor általánosítunk, vagyis az adott fogalmat alárendeljük a legközelebbi nemnek? E művelet során kiemeljük az adott tárgynak azokat a lényeges jegyeit, amelyek *azonosak* a legközelebbi nemben visszatükröződő többi tárgyakkal. S milyen eredményre jutunk, amikor a faji különbséget keressük? Megkapjuk azokat a jegyeket, amelyek *megkülönböztetik* az adott tárgyat a legközelebbi nemfogalomban visszatükröződő többi tárgytól. A meghatározásban tehát felszínre kerül az a dialektikus összefüggés, hogy minden tárgy azonosság és különbözőség egysége.

Szükségesnek tartjuk még megjegyezni, hogy amikor a meghatározandó fogalmat a legközelebbi nem alá rendeljük, akkor nemcsak azonossági összefüggést tárunk fel. Amikor pl. kimondjuk, hogy a hidrogén elem, akkor ezzel nemcsak a hidrogén, az oxigén, a higany stb. között fennálló azonosságot fejeztük ki, hanem egyúttal elhatároltuk (megkülönböztettük) a hidrogént a keverékektől, vegyületektől stb. A faji különbség megállapítása pedig nemcsak megkülönböztetést jelent, hanem azonosítást is. Amikor pl. azt mondjuk, hogy az ember társadalomban él, akkor ezáltal nemcsak azt fejeztük ki, hogy ez a tulajdonság megkülönbözteti az embert az állatoktól, hanem azt is, hogy ez a tulajdonság azonos minden egyes emberben. Tehát mind a legközelebbi nem, mind a faji különbség azonosság és különbözőség egysége.

A formális logika a meghatározás alapvető módját a következőkben foglalja össze: a meghatározás úgy történik, hogy a meghatározandó fogalmat egy nála közvetlenül magasabb nemfogalom alá rendeljük, majd feltárjuk azokat az ismertetőjegyeket, amelyek a keresett fogalmat megkülönböztetik az e nemfogalom alá tartozó többi fogalomtól.

A meghatározásnak ez a módja több szempontból fogyatékos.

Egyrészt nem tárja fel a tárgyak lényeges jegyének *szükségszerű* voltát. A meghatározás hagyományos módja nem ad választ arra a kérdésre, hogy miért éppen ezek és nem mások a szóban forgó tárgy lényeges jegyei. Márpedig a meghatározás is csak akkor tekinthető egzakt logikai eljárásnak, ha *szükségszerű* összefüggésben alapszik, pl. úgy mint a következtetések. A meg-

határozással kapcsolatban Hegel többek között a következőket írja: „... a definiált tárgyak tartalma tekintetében nem látjuk a szükségszerűséget. Bele kell törödnünk abba, hogy van egy tér, vannak növények, állatok stb. és nem a geometria, a botanika stb. dolga, hogy felmutassa a nevezett tárgyak szükségszerűségét... a filozófiának mindenekelőtt tárgyai szükségszerűsége tekintetében kell magát igazolnia.” (Hegel, Enciklopédia. I. köt. 310–1. old.)

Másrészt a hagyományos meghatározásokat az jellemzi, hogy egymástól elszigetelten, egymástól függetlenül jönnek létre. A formális logikában csak elvéve fordul elő, hogy valamely fogalom meghatározását a vele kapcsolatban álló fogalom már meglevő meghatározásából vezetnék le. Ugyancsak Hegel mutat rá a következőkre: „Gondolatlanság azonban nem látni, hogy különböző meghatározások egysége nem tisztán közvetlen, azaz egészen meghatározatlan és üres egység, hanem éppen az van benne tételezve, hogy a meghatározások egyikében csak a másiknak közvetítése révén van igazság – vagy ha úgy tetszik, mindegyik csak a másik által van az igazsággal közvetítve.” (Hegel, Enciklopédia. I. köt. 126. old.)

A meghatározás hagyományos módja nincs tekintettel a meghatározandó tárgyak *eredetére, kialakulására*. Ez a fogyatékosság már a formális logikában is feltűnt, s ezért rámutatnak arra, hogy a fogalmakat *genetikus* módon is meg lehet határozni. A genetikus meghatározással azonban a formális logika meglehetősen mostohán bánik. Vegyük az immár klasszikussá vált példát: a kör olyan görbe vonal, amely úgy keletkezik, hogy a középponttól azonos távolságát meghatározó pontot a síkon elmozdítjuk. Mint kitűnik, ez a meghatározás csak arra mutat rá, hogy a kör *hogyan* keletkezik, de még csak utalás sem történik arra, hogy *miből* keletkezik.

A meghatározásnak ez a hagyományos módja nem alkalmas arra, hogy feltárja a tárgyak belső *ellentmondásait*. Márpedig a tárgyak lényegét éppen a bennük található ellentmondások teszik ki. „... sehol *semmi sincs*, ahol ne lehetne és nem kellene az ellentmondást, azaz ellentétes meghatározásokat felmutatni – az értelem elvonatkozása az erőszakos ragaszkodás egy meghatározottsághoz, erőfeszítés a másik bennerejlő meghatározottság tudatának elhomályosítására és eltávolítására.” (Hegel, Enciklopédia. I. köt. 154. old.)

Végül, de nem utolsó sorban ezek a meghatározások *végesek, egyoldalúak, korlátozottak*. „Ha a gondolati meghatározások egy szilárd ellentéttel vannak terhelve, azaz ha *véges* természetűek, akkor nem illenek össze az igazsággal, amely magán- és magáért-valósága szerint abszolút, akkor az igazság nem léphet be a gondolkodásba. A gondolkodást, amely csak véges meghatározásokat hoz létre és csak ilyenekben mozog, *értelemnek* nevezzük (a szó pontosabb jelentésében). Közelebbről a gondolati meghatározások *végességét* kettős módon kell felfogni, egyrészt úgy, hogy csak *szubjektívek* s maradandó ellentétük az objektív, másrészt úgy, hogy mint *korlátolt* tartalmúak általában ellentétek maradnak mind egymással, mind pedig még nagyobb mértékben az abszolútummal.” (Hegel, Enciklopédia. I. köt. 70. old.)

Vajon az elmondottakból az következik-e, hogy a legközelebbi nem és a faji különbség révén történő meghatározást mint nem kielégítőt el kell vetni? Korántsem. Nem a formával van baj, hanem e forma értelmezésével, alkalmazásával. Konkrétan: mit kell értenünk a legközelebbi nemen és a faji különbségen? Mielőtt elvileg megfogalmaznánk a választ a feltett kérdésre, lássunk egy konkrét példát:

Az ember fogalmát a formális logikában többek között a következőképpen határozzák meg : „Az ember élőlény, amely termelőeszközöket és munkaeszközöket képes létrehozni és fejlett tudattal és gondolkodással rendelkezik.” (Sztrogovics, Logika. Idézi Fogarasi, Logika. 4. kiad. 186. old.)

Lássunk most néhány ettől jellegében eltérő meghatározást :

Az ember társadalomban élő állat (Aristoteles).

Az ember beszélő állat (középkori logika könyvek kedvelt példája).

Az ember szerszámkészítő állat (Franklin Benjamin)

A formális logika szempontjából ezek az ítéletek nem tekinthetők meghatározásoknak. Egyrészt azért, mert az állat *fogalma* nem legközelebbi nem az emberhez képest, (az ember és az állat fogalma mellérendelt fogalmak, legközelebbi nemük : élőlény). Másrészt ezekben az ítéletekben ellentmondás van az alany és az állítmány között. Pl. az állatok nem élnek társadalomban, azok az élőlények, amelyek társadalomban élnek, nem állatok. A formális logika szerint itt *contradictio in adiecto*-val állunk szemben. A formális logika számára ezek az ítéletek az ember paradox jellemzései.

De vizsgáljuk csak meg közelebbről ezeket a megállapításokat. A fejlődési folyamatot figyelembevéve az állat az ember legközelebbi neme, hiszen köztudomású, hogy az ember a legmagasabbrendű állattól a majomtól származik. Az olyan jegyek pedig, mint „társadalomban él”, „beszél”, „munkát végez” stb. azok a faji különbségek, amelyek az embert megkülönböztetik az állatoktól. Az ember nem más mint állat és nem-állat egysége. Az ember olyan állat, amely munkát végez, társadalomban él, gondolkodik és beszél.

A meghatározásnak ez a módja kiküszöböli a formális logika fogyatékosait. 1. Szükségszerű, mivel egzakt módon kimutatható, hogy az ember az állatoktól és csak az állatoktól származik. 2. Ez a meghatározás levezethető az állat fogalmának meghatározásából. 3. A meghatározásnak ez a módja tekintettel van az adott tárgy eredetére, kialakulására. 4. Feltárja a szóban forgó tárgy belső ellentmondásait. 5. Kiemeli a tárgy végtelen voltát.

A dialektikus meghatározásnak eszerint a következő szempontokat kell szem előtt tartania. A legközelebbi nem az a tárgy, amelyből a meghatározandó a fejlődés folyamatában közvetlenül létrejött. A faji különbség azoknak a lényeges jegyeknek az összesége, amelyek a meghatározandó tárgyat megkülönböztetik attól a tárgytól, amelyből létrejött.

A dialektikus meghatározás egyik mintapéldája Leninnek az imperializmusra vonatkozó meghatározása, amelyet Az imperializmus mint a kapitalizmus legfelsőbb foka c. művében fejt ki. Elemezzük ezt a meghatározást.

Lenint megelőzően már számos közgazdász, politikus, közíró stb. igyekezett meghatározást adni az imperializmusra vonatkozóan. Ezeknek a meghatározásoknak a közös vonása — osztálymeghatározottságuk szempontjából — abban állott, hogy szerzőik a burzsoázia, a kispolgárság érdekeit tükrözve ítélték meg az imperializmus sajátosságait. Politikai szempontból a főveszélyt azok a meghatározások és a belőlük levont következtetések jelentették, amelyeket a marxizmus köntösében jelentkező ideológusok — különösen Kautsky — dolgoztak ki.

Ezért „az imperializmus meghatározásáról elsősorban az ún. II. Internacionálé korszakának, vagyis az 1889-től 1914-ig tartó huszonöt esztendőnek marxista főteoretikusával, Karl Kautskyval kell vitatkozni... Kautsky gondolatmenetét akkor fejezzük ki a legpontosabban, ha idézzük az imperializ-

mus Kautsky-féle meghatározását . . . 'Az imperializmus a magasfejlettségű ipari kapitalizmus terméke. Minden ipari kapitalista nemzetnek abban a törekvésében áll, hogy egyre nagyobb *agrár* (Kautsky kiemelése) területet vessen alá magának és csatoljon magához, tekintet nélkül arra, hogy milyen nemzetek lakják ezt a területet.' "(Lenin, Válogatott művek, I. köt. 990—1. old.)

Miért hibás ez a meghatározás? Először is azért, mutat rá Lenin mert, *egyoldalú, önkényes, hiányos*. „Ez a meghatározás egyáltalán semmire sem jó, mert egyoldalúan, vagyis önkényesen, csupán a nemzeti kérdést ragadja ki (amely ugyan magábanvéve is, az imperializmushoz való vonatkozásban is rendkívül fontos), ezt a kérdést önkényesen és *helytelenül* a más nemzeteket annektláló országoknak *csak* ipari tőkájével hozza kapcsolatba és ugyanolyan önkényesen és helytelenül az agrárterületek annektlálását tolja előtérbe.

Az imperializmus az annexiókra való törekvés — ebben foglalható össze a Kautsky-féle meghatározás *politikai* része. Ez helyes, de rendkívül hiányos, mert az imperializmus politikailag általában az erőszakra és reakcióra való törekvést jelenti. Bennünket azonban itt a dolog *gazdasági* oldala érdekel, amelyet Kautsky *magá* vont be *saját* meghatározásába.” (Uo. 991—2. old.)

Lenin elismeri, hogy Kautsky meghatározásában vannak helyes elemek. Nem úgy tagadja Kautsky meghatározását, hogy szőröstől-bőröstől elveti, hanem úgy, hogy meghaladja. Kimutatja, hogy Kautsky egyoldalúan előtérbe helyezi az imperializmus politikai jellegét, s ezért meghatározása nem tárja fel az imperializmus fogalmának teljes tartalmát.

Annak következtében, hogy Kautsky metafizikus módon elszakította egymástól az imperializmus politikai és gazdasági oldalát, az imperializmus mint politika meghatározása is eltorzult. Tehát nem lehet valamely jelenséget *önmagában*, összefüggéseit figyelmen kívül hagyva kimerítően meghatározni.

Valamely dolog lényegét feltárni annyi, mint belső ellentmondásait napfényre hozni. Mivel Kautsky nem fedte fel az imperializmus belső ellentmondásait, ezért nem jutott el annak lényegéhez. „Az ellentmondások egész mélységének feltárása helyett félvállról venni a fennálló ellentmondásokat, elfeledni a legfontosabbakat — ez Kautsky elmélete, amelynek semmi köze sincs a marxizmushoz.” (Uo. 994. old.)

Kautsky meghatározása nem az imperializmus tartalmát, hanem csupán formáját tárja fel. De mint Lenin rámutat: „. . . a harc *formája* változhat és állandóan változik is, különféle, aránylag speciális és ideiglenes okoknak megfelelően, de a harc *lényege*, osztálytartalma *sehogy sem változhatik*, amíg osztályok vannak . . . Aki a tőkés csoportok közti harcok és egységek *tartalmának* kérdését e harcok és egységek formájának kérdésével helyettesíti (ez a forma ma békés, holnap nem békés, holnap után ismét nem békés), az a szofista szerepéig süllyedt.” (Uo. 976—7. old.)

Milyen meghatározást ad mármost Lenin az imperializmusról? Ahhoz, hogy összefoglaló meghatározást adhasson, sorra veszi az imperializmus alapvető sajátosságait és kölcsönös viszonyukat.

Az imperializmus egyes lényeges ismertetőjegyeinek mélyreható elemzése után, Lenin a következő összefoglalást adja: „Ha az imperializmus lehető legrövidebb meghatározását kellene adni, azt kellene mondanunk, hogy az imperializmus a kapitalizmus monopolista szakasza . . . A túlrövid meghatározások azonban, bár kényelmesek, mert összegeznek a legfontosabbat — mégis elégtelenek, mihelyt a meghatározandó jelenség felettébb lényeges

vonásait külön kell belőlük levezetni. Ezért nem feledkezve meg arról, hogy általában minden meghatározás csak feltételes és viszonylagos jelentőségű, mert sohasem ölelheti fel a teljesen kifejlődött jelenség minden összefüggését, az imperializmus olyan meghatározását kell adni, amely magában foglalja az imperializmus következő öt ismertetőjelét: 1. a termelés és a tőke koncentrációja, amely olyan magas fejlődési fokot ért el, hogy a gazdasági életben döntő szerepet játszó monopóliumokat hozott létre; 2. a banktőke egybeolvadása az ipari tőkével és ennek a »finánciókének« alapján, a fináncioligarchia kialakulása; 3. a tőkekivitel, az árukivitelől eltérően, különösen nagy jelentőségre tesz szert; 4. nemzetközi monopolista kapitalista szövetségek alakulnak, amelyek felosztják egymás közt a világot és 5. befejeződik a föld területi felosztása a legnagyobb kapitalista hatalmak között. Az imperializmus tehát kapitalizmus, amely fejlődésének abban a szakaszában van, amelyben kialakult a monopóliumok és a fináncióke uralma, a tőkekivitel kimagasló jelentőségre tett szert, megkezdődött a világ felosztása a nemzetközi trösztök által és befejeződött a föld egész területének felosztása a legnagyobb kapitalista országok által.” (Uo. 989—90. old.)

Foglaljuk össze röviden az imperializmus lenini definíciójából adódó tanulságokat. Ez a meghatározás túlhaladja a polgári szociológiában és közgazdaságban uralkodó formális meghatározásokat, mert: 1. szakít azzal az elképzeléssel, amely csak politikai tényezőkben keresi az imperializmus lényegét, az imperializmust mint társadalmi-gazdasági-politikai rendszert fogja fel. 2. Kiemeli az imperializmus és azt megelőző társadalmi fejlődési fok közötti azonosságot és különbözőséget. Az imperializmus kapitalizmus, de már nem a kapitalizmus régi értelmében. 3. Feltárja az imperializmus belső ellentmondásait. 4. Az imperializmust kialakulásában, fejlődésében elemzi, rámutat arra, hogy miből és hogyan keletkezett. 5. Kimutatja az imperializmus létrejöttének és ismertetőjegyeinek szükségszerűségét. 6. Feltárja az egyes ismertetőjegyek kölcsönös összefüggését. 7. A lényeges jegyek totalitásának megragadására törekszik.

IV. A meghatározás szabályai és hibái

Abból a célból, hogy a meghatározás során adódó hibákat elkerülhessük és helyesen járjunk el a tárgyak lényeges jegyeinek feltárásakor, bizonyos követelményeket kell megtartanunk. Ezeket a követelményeket a logikai irodalom a meghatározás szabályaiként írja le és foglalja össze.

A meghatározás szabályait el kell határolni azoktól a normáktól (jogi normák, játékszabályok), amelyek létrehozása és megszüntetése az emberektől függ. Természetesen az emberek által létrehozott normák is meghatározott objektív feltételek alapján jönnek létre. A különbség tehát az említett normák között nem eredetükben, objektivitásukban keresendő. A meghatározás szabályai abban különböznek pl. a játékszabályoktól, hogy míg az utóbbiak az objektív valóság talaján létrejött konvenciók, addig az előbbieket meghatározott törvényszerűségeknek felelnek meg.

A hagyományos logika az évezredek során tapasztalati módon összegyűjtötte és leírta a meghatározással kapcsolatos szabályokat és hibákat. Ahhoz, hogy a dialektikus logika szempontjából kidolgozhassuk a helyes meghatározás követelményeit, ezekből a hagyományos szabályokból, mint

nyersanyagból kell kiindulnunk. Bár a szabályok megfogalmazása és részletezése filozófusokként bizonyos fokig különbözött, alapjában véve a következő szabályokat állították fel:

1. A meghatározandónak és a meghatározónak egyenlőnek kell lennie.
2. A meghatározásnak magában kell foglalnia a meghatározandó teljes tartalmát.
3. A meghatározásnak a lényeges jegyeket kell tartalmaznia.
4. A meghatározás ne legyen körben forgó.
5. A meghatározás ne legyen pusztán tagadó.
6. A meghatározás ne ugorja át a legközelebbi nemet.
7. A megkülönböztető jegyek csak az adott tárgyakra legyenek jellemzőek.
8. A meghatározásnak pontosnak kell lennie.
9. A megkülönböztető jegyeket rendezett módon kell felsorolni.
10. A meghatározás világos legyen.

Ugyancsak összegyűjtötte a formális logika a meghatározással kapcsolatban előforduló hibákat: 1. Szűk, ill. tág meghatározás. 2. A legközelebbi nem átugrása. 3. A meghatározandóval való meghatározás, körben forgó meghatározás, tautologikus meghatározás. 4. Hiányos meghatározás. 5. Tagadó meghatározás. 6. Homályos meghatározás. 7. Lényegtelen jegyekkel való meghatározás.

Vajon van-e lehetőség arra, hogy a szabályoknak és a hibalehetőségeknek ezt a konglomerátumát a formális logika síkján maradván rendszerbe foglaljuk, összefüggéseiket feltárhassuk? Bizonyos határig lehetséges. Cél-szerű lesz tehát ezt a rendezést elvégezni, mert ez meg fogja könnyíteni a dialektikus felfogásra való áttérést.

Ahhoz, hogy a meghatározás szabályait rendszerbe foglalhassuk, vissza kell vezetnünk azokat a gondolkodás törvényeire. A meghatározás szabályai közvetlenül a gondolkodás törvényein alapulnak, végső fokon azonban objektív eredetűek, a valóság törvényszerűségeinek felelnek meg. A megismerés szabályai a gondolkodás törvényeinek alkalmazásai a megismerés folyamatában. A gondolkodás törvényei éppen ezeknek a normáknak a közvetítésével valósulnak meg.

Ha figyelmesen elemezzük a meghatározás hagyományos szabályait, akkor megállapíthatjuk, hogy azok elsősorban az elégséges alap törvényének alkalmazásai a meghatározásra. Ennek okát abban látjuk, hogy a meghatározással kapcsolatban elkövetett hibák túlnyomórészt az elégséges alap törvényét sértették meg, s ezért a szabályok megfogalmazásakor e törvény alkalmazásaira kellett a főfigyelmet fordítani.

Ahhoz, hogy meghaladhassuk a formális logikát előbb végig kell azt vinnünk. Ezért szükségesnek tartjuk, hogy következetesen megfogalmazzuk azokat a követelményeket, amelyek a gondolkodási törvényekből folynak.

1. *A meghatározandó fogalomnak a meghatározás során változatlanul kell maradnia.* Ez a szabály az azonosság törvényének alkalmazása. Azt a követelményt támasztja, hogy a meghatározás tárgyának adott időben és adott vonatkozásban önmagával azonosnak kell maradnia és nem szabad azt egy másik tárggyal felcserélni. — E szabály megsértéséből adódik a *fogalom felcserélése*. Pl. gyakran nem vesszük figyelembe, hogy a „dialektika” kifejezésnek több értelme van: a) objektív dialektika, b) szubjektív dialektika,

c) a dialektika mint tudomány. A gondolkodás folyamatában sokszor összekeverik ezeket egymással, s ennek következtében a meghatározás is érthetlenné válik (*zavaros meghatározás*).

2. *A meghatározásnak ellentmondásmentesnek kell lennie.* Ez a szabály azon az összefüggésen alapszik, hogy két, egymásnak ellentmondó meghatározás nem lehet ugyanabban a vonatkozásban egyaránt igaz. Következésképpen nem szabad valamely fogalmat ellentmondó módon meghatározni. — Ha nem tartjuk meg ezt a követelményt, akkor az *ellentmondó meghatározás* hibáját követjük el.

3. *Ugyanarra a tárgyra ugyanabban a vonatkozásban ellentmondó meghatározások közül az egyiket feltétlenül igaznak kell elfogadni.* Ugyanis két ellentmondó meghatározás közül vagy az egyik, vagy a másik igaz és kizárják egy harmadik meghatározás igazságának lehetőségét. Ennek a szabálynak a megsértése *eklektikus meghatározáshoz* vezet.

4. *A meghatározásnak elégséges alappal kell rendelkeznie.* A meghatározás akkor megalapozott, ha biztosítva vannak a szükséges és elégséges feltételek. Már utaltunk arra, hogy a formális logika által összegyűjtött meghatározási szabályok az elégséges alap törvényének konkrét alkalmazásai.

Vegyük először azokat a szabályokat, amelyek a *szükséges feltételek* biztosítását követelik:

Ezek közül a szabályok közül a legátfogóbb az a követelmény, hogy *a meghatározásnak magában kell foglalnia a meghatározandó fogalom teljes tartalmát.* Ha ezt a követelményt nem tartjuk meg, akkor *hiányos meghatározást* kapunk. Tekintve, hogy a hiányos meghatározásnak külső megnyilvánulási formái vannak, ezért a formális logika elkerülésükre több követelményt állított fel. Ezek a követelmények voltaképpen arra szolgálnak, hogy konkretizálják a teljes tartalom feltárására vonatkozó szabályt.

Ilyen mindenekelőtt az a szabály, hogy a meghatározásnak a lényeges jegyeket kell tartalmaznia. Ez a szabály nem szorul különösebb magyarázatra, mivel a meghatározásnak éppen az a funkciója, hogy a lényeges jegyeket tárja fel. Minden olyan meghatározás hibás tehát, amely lényegtelen jegyeket tartalmaz.

A meghatározás ne legyen körben forgó. Az ilyen meghatározás ugyanis nem visz előbbre a tartalom feltárásában. Ennek a szabálynak a megsértéséből ered a meghatározandóval való meghatározás, s ennek sajátos megnyilvánulási formái: a tautologikus meghatározás és a körben forgó meghatározás.

A meghatározás ne legyen tagadó, mert az ilyen meghatározás semmitmondó. Ezzel a szabállyal kapcsolatos hiba a tagadó meghatározás.

A meghatározás ne ugorja át a legközelebbi nemet. Ugyanis a legközelebbi nem átugrása azt jelenti, hogy a meghatározásból lényeges jegyek kimaradnak.

A megkülönböztető jegyeket rendezett módon kell felsorolni. Számos logikus azon az állásponton van, hogy ez a szabály csupán elegancia követelmény, s ezért szorosabb értelemben véve nem logikai szabály. Megfelelnek azonban arról, hogy a fogalmak nem konglomerátumai a lényeges jegyeknek, hanem azok belső, szükségszerű összefüggései.

A meghatározás világos legyen. Egyes szerzők ezt a szabályt úgy értelmezik, hogy a meghatározásnak nem szabad homályos, érthetetlen kifejezéseket tartalmaznia. Ez az értelmezés azonban pusztán külsőséges, nyelvi vonatkozású. Ha így fognánk fel ezt a követelményt, akkor tulajdonképpen

nem szabadna logikai szabálynak tekinteni. Valójában itt azzal a követelménnyel állunk szemben, hogy a meghatározásnak már meghatározott fogalmakból kell állnia. Ha nem lenne a kifejezés túlságosan paradox, akkor voltképpen azt kellene mondanunk, hogy a meghatározás határozott legyen. Itt ugyanarról a követelményről van szó, amelyet a bizonyítással kapcsolatban úgy fogalmazzunk meg, hogy csak olyan érvet szabad felhasználni, amelynek az igazságát már kimutattuk. Ennélfogva a homályos meghatározás azt jelenti, hogy olyan fogalmat használtunk fel, amelyik maga még nincs meghatározva.

Az eddig ismertetett szabályok közös vonása abban állott, hogy a szükséges feltételek biztosítását követelték. Ezeket a szabályokat — mint már mondtuk — összefoglalóan kifejezi az a követelmény, hogy a meghatározás tárja fel a meghatározandó teljes tartalmát. Ez a követelmény azonban meglehetősen elvont és általános. Ezért szükségesnek mutatkozott speciális szabályokban való alkalmazása.

A logika története során kidolgoztak olyan szabályt is, amely a meghatározás *elégséges feltételét* biztosítja. Ez abban a követelményben fejeződik ki, hogy a megkülönböztető jegyek csak az adott tárgyakra legyenek jellemzőek. Ha ugyanis olyan jegyeket veszünk fel a meghatározásba, amelyek nemcsak az adott tárgyra jellemzőek, akkor a megkülönböztetés nem történt meg, a szóban forgó tárgy határozatlan marad.

Végül vannak olyan szabályok, amelyekben elvont formában együttvéve kifejezésre jut a *szükséges és elégséges feltételek* biztosításának szükségessége.

A meghatározandónak és a meghatározónak egyenlőnek kell lennie. Vagyis a meghatározás akkor helyes, ha a meghatározandó és a meghatározó egymással felcserélhető. E szabály megsértéséből adódik a szűk, ill. tág meghatározás. (A logikában elterjedt az a kifejezés, hogy „túl” szűk, ill. „túl” tág meghatározás. Ez a kifejezés azonban ebben az esetben pleonazmus, mivel azt a látszatot kelti, hogy a kevésbé szűk, ill. tág meghatározás helyes lehet.) Vegyük pl. a következő meghatározást: a logika a gondolkodás tudománya. Mint meghatározás tartalmilag szűk, mivel nem mondja meg, hogy milyen gondolkodás tudománya. Ugyanakkor terjedelmileg tág, mivel ebbe a meghatározásba a lélektan is belefér.

A szűk, ill. tág meghatározás egymással ellentétesek, ugyanakkor mindkettő egyoldalú, hibás. Ugyanis akár szűk, akár tág a meghatározás, a szóban forgó tárgy határozatlan marad. A tág meghatározás látszólag csak annyiban hibás, hogy felesleges jegyeket tartalmaz. Valójában a tág meghatározás éppoly keveset mond az adott tárgyról, mint a szűk meghatározás, csak fordított előjellel. Itt is érvényes tehát az a tétel, hogy aki a kelleténél többet mond, az a szükségesnél kevesebbet ér el.

A meghatározásnak pontosnak kell lennie. Ez a követelmény más szavakkal azt fejezi ki, hogy a meghatározandónak és a meghatározónak egyenlőnek kell lennie. A meghatározás akkor pontos, ha hűen tükrözi vissza a valóságot.

A fentiekben a meghatározás formális szabályaival és az ezekkel kapcsolatos hibákkal foglalkoztunk. Ezek a szabályok mindaddig érvényesek, amíg a meghatározást egy adott vonatkozásban vizsgáljuk. Ha azonban ezt a határt átlépjük, és át kell lépünk, akkor e szabályok magasabb követelmények határesetéivé válnak. Más szóval a formális nézőpontról áttérünk a dialektikus módszer alkalmazására.

A meghatározás formális szabályainak rendszeréhez segítségül vettük a gondolkodás formális törvényeit. Szükségesnek mutatkozik, hogy a meghatározás dialektikus szabályainak megállapításához a dialektika törvényeiből induljunk ki. A dialektikus meghatározás követelményeinek kidolgozásához alapul vesszük Leninnek azokat a programatikus megjegyzéseit, amelyeket a dialektikus logikát illetően fejtett ki. Lenin a következőkben foglalta össze a dialektikus módszer sajátosságait: „Ahhoz, hogy valóban ismerjük a tárgyat, először is meg kell ragadni, tanulmányozni kell minden oldalát, minden kapcsolatát és »közvetítését«. Sohasem fogjuk ezt teljesen elérni, de a sokoldalúság követelménye megóv bennünket a hibáktól és a megmerevedéstől. Másodsor, a dialektikus logika azt követeli, hogy a tárgyat fejlődésében, »önmozgásában« (mint olykor Hegel mondja) változásában szemléljük... Harmadszor, a tárgy teljes »meghatározásában« része kell, hogy legyen az egész emberi gyakorlatnak, mind az igazság ismérveként, mind pedig olyan tényezőként, amely gyakorlat meghatározója a tárgy kapcsolatának azzal, amire az embernek szüksége van. Negyedszer, a dialektikus logika azt tanítja, hogy »absztrakt igazság nincs, az igazság mindig konkrét«, amint Hegel nyomán a megboldogult Plehanov szerette mondani.” (Lenin művei. 32. köt. 86—7. old.)

A dialektikus meghatározás fő követelménye az *objektivitásra* való törekvés. A dialektikus meghatározás azt vizsgálja, hogy milyen az adott tárgy lényege, anélkül, hogy abból bármit is elvonnánk vagy ahhoz hozzátennénk. Lenin a dialektika elemei között elsőként a következőt jelöli meg: „a vizsgálódás *objektivitása* (nem példák, nem kitérések, hanem a dolog önmagában)”. (Lenin, Filozófiai füzetek. 196. old.)

A dialektikus meghatározás objektivitása abban áll, hogy 1. teljességre törekszik, 2. a tárgyak lényegét fejlődésükben vizsgálja. Lenin a dialektika objektív jelentőségének kérdésével kapcsolatban a következőket írja: „ha minden fejlődik, vonatkozik-e ez a gondolkodás legáltalánosabb *fogalmaira* és *kategóriáira* is? Ha nem, akkor a gondolkodás nem függ össze a léttel. Ha igen, ez azt jelenti, hogy van fogalmak dialektikája és van megismerés dialektikája, amely objektív jelentőségű.

- I. a fejlődés elve ... Azonkívül a fejlődés általános elvét egyesíteni kell, egybe kell kapcsolni, össze kell egyeztetni a *világ*, a természet, a mozgás, az anyag stb.
- II. az egység elve ... *egységének* általános elvével.” (Lenin, Filozófiai füzetek. 243—4. old.)

A dialektikus meghatározás tehát a tárgyak lényegét a maguk *teljességében* (totalitásában) tárja fel. Nem elégszik meg azzal, hogy kiemelje és megvilágítsa a vizsgált tárgyak egyes lényeges oldalait, hanem mindenoldalú megismerésre törekszik. A formális meghatározás révén csak egyoldalú képet kaphatunk a valóságról. A dialektikus meghatározás ezzel szemben lehetővé teszi az összkép kialakulását. „A valóság mozzanatainak egész összességükben való kibontakozása NB = a dialektikus megismerés lényege.” (Lenin, Filozófiai füzetek. 134. old.)

A tárgyak totalitása voltaképpen nem más, mint belső és külső összefüggéseik összessége. A dialektikus meghatározásnak ezért arra kell törekednie, hogy a tárgyakat a maguk összefüggéseiben vizsgálja. A metafizikus

meghatározás az összefüggéseket egyszer s mindenkorra adottaknak, változatlanoknak tartja. Valójában azonban minden objektív összefüggés fejlődés eredményeként áll elő, s ugyancsak a fejlődés következtében új meg új formát ölt. A dialektikus meghatározás ezért követeli, hogy: „minden kérdést abból a szempontból vizsgáljunk, hogyan jött létre a szóban forgó jelenség a történelem folyamán, milyen főbb szakaszokon ment át fejlődése során, s ennek a fejlődésnek szempontjából vizsgáljuk meg, hogy mivé lett most.” (Lenin művei. 29. köt. 484. old.)

Az elmondottak alapján a dialektikus meghatározás követelményeit az alábbiakban foglaljuk össze:

1. A meghatározásnak valamely *tárgy lényegét* kell feltárnia.
2. A meghatározásnak az adott tárgy *teljes lényegét* kell tartalmaznia. (A meghatározásnak konkrétnek kell lennie.)
3. A meghatározásban tükröződjék vissza, hogy az adott tárgy milyen fejlődés eredményeként, tehát miből és hogyan jött létre.
4. A meghatározás tárja fel a szóban forgó tárgy belső ellentmondásait.
5. A meghatározásnak *szükségszerűnek* kell lennie.
6. A meghatározásnak a *gyakorlattal* megegyezőnek kell lennie.

Ezek a követelmények magukban foglalják a meghatározás formális szabályait és túlhaladják azokat.

A meghatározás szabályaival kapcsolatos a meghatározás *helyességének* kérdése. Helyes az a meghatározás, amely megtartja a meghatározás szabályait. Azok a meghatározások, amelyek ezeket a követelményeket megsértik, hibásak.

A formális logika merev határvonalat húz a helyes és a hibás meghatározás közé. E felfogás szerint a helyes és a hibás meghatározás egymást kizáró ellentétek. Valamely meghatározás vagy helyes, vagy hibás. A formális logika ezek között az ellentétpárok között csak az ellentétet hangsúlyozza, s nem fordít gondot összefüggésük kimutatására.

Abból a célból, hogy feloldjuk ezeket a merev ellentéteket, válaszoljunk először arra a kérdésre, hogy létezik-e abszolút hibás meghatározás. Vegyük pl. a következő meghatározást: pedagógus az, aki a felnövekvő nemzedék oktatásával és nevelésével foglalkozik. Ez a meghatározás többek között azért hibás mert átugorja a legközelebbi nemet.

Ha a meghatározást kiszakítjuk a megismerési folyamat egészéből, akkor ez a meghatározás abszolúte hibás. De ha ezt a kijelentést a megismerés fejlődésén belül vizsgáljuk, akkor kiderül, hogy csak bizonyos vonatkozásban — mint meghatározás — hibás, ugyanakkor más vonatkozásban, pl. mint jellemzés, helyes.

Az elmondottakból következik, hogy minden hibás meghatározás csak relatíve hibás, s ugyanakkor relatíve helyes. Mint meghatározás hibás, mint nem-meghatározás lehet helyes.

Amíg csak ellentétet látunk a helyes, ill. a hibás meghatározás között, addig nem lehet kielégítő magyarázatot adni a meghatározással kapcsolatos változásokra. A merev szembeállításból ugyanis az következik, hogy a helyes meghatározásokhoz csak a hibás meghatározások kiküszöbölése révén juthatunk el. A metafizikus felfogás a hibás meghatározásoknak csupán formális tagadását tudja elképzelni. A formális tagadás ebben a vonatkozásban azt jelenti, hogy a hibás meghatározást teljes egészében elvetjük. A meta-

fizikus felfogás szempontjából ez az eljárás teljesen jogosult, mivel a hibás meghatározást abszolút hibásnak tartja. Kiderült azonban, hogy a hibás meghatározások helyes elemeket is tartalmaznak. A formális logika azonban nemcsak a hibás elemet küszöböli ki a meghatározásból, hanem azt is, ami benne helyes.

Ezzel szemben a dialektikus tagadás úgy küszöböli ki a meghatározások hibáit, hogy egyben megőrzi a helyes elemeket. A hibás meghatározásban mint elvont lehetőség szerepel a helyes meghatározás. A tárgy lényeges jegyeinek hű feltárásával kibontakoznak, valósággá válnak a helyes elemek és fokozatosan kiküszöbölődnek a hibás elemek.

Ha a meghatározásokat fejlődésükben nézzük, akkor arra a megállapításra jutunk, hogy a körben forgó, tagadó stb. meghatározások olyan ítéletek, amelyek a helyes meghatározás előkészítését szolgálják. Az emberi megismerés a hibás meghatározásokon, azok megfelelő cáfolatán keresztül jut el a helyes meghatározáshoz.

Úgy tűnhetne, hogy a helyes és a hibás meghatározás közötti ellentét feloldása, ennek az ellentétnek az elmosódásához vezetett volna. Látszólag mindegy, ha azt mondjuk egy meghatározásról, hogy az helyes vagy hibás, mert hiszen ez is, az is. Ez az értelmezés azonban nem előrevinne bennünket a dialektikához, hanem hátravezetne a relativizmushoz. Hogyan kerülhetjük el a relativizmus veszélyét, anélkül, hogy lemondanánk a dialektikáról?

Határozottan ki kell jelentenünk, hogy adott vonatkozásban valamely meghatározás vagy helyes, vagy hibás. Ugyanabban a vonatkozásban nem lehet a meghatározás helyes is és hibás is. Az „is-is” csak akkor áll fenn, ha különböző vonatkozásokat veszünk figyelembe.

A formális logika, nézőpontjának megfelelően, megelégszik a meghatározás helyességének vizsgálatával. „A dialektikus logika továbbmegy ennél és felveti a meghatározás *igazságának* kérdését. Említettük, hogy ez a kérdés már Hegelnél felvetődött.

Mit értünk igaz meghatározáson? A meghatározás akkor igaz, ha a szóban forgó tárgy lényegét hűen, a maga teljességében tükrözi vissza.

Eleget tehetünk-e vajon annak a követelménynek, hogy kimerítsük valamely tárgy teljes lényegét? Más szavakkal: léteznek-e abszolút igaz meghatározások?

Úgy tűnhetne, hogy pl. ez a meghatározás: a víz olyan vegyület, amely két súlyrész hidrogént és egy súlyrész oxigént tartalmaz — abszolúte igaz. De vajon kimerítettük-e ezzel a meghatározással a víz fogalmában visszatükröződő tárgyak teljes tartalmát? Nyilvánvalóan nem. Meg kellene még adni a víz fizikai, biológiai stb. meghatározását.

A meghatározások fejlődése végtelen történeti folyamat. A meghatározások tökéletesítése, pontosabbá tétele azért végnélküli folyamat, mert maga a valóság, amelynek a lényegét fel akarjuk tární, végtelen. Másrészt az ember ugyan képes arra, hogy egyre tágítsa ismeretei körét az őt környező világról, de érthető, hogy sem az egyes ember, de még az egyes nemzedékek sem tudják azt kimeríteni. A nemzedékek végtelen sora képes csupán arra, hogy az emberiség történelme folyamán egyre teljesebben ismerje meg a térben és időben végtelen világot.

A meghatározások tehát, amelyeket a megismerés folyamatában alkotunk, *viszonylagos* jellegűek. A meghatározások megközelítően hűen, de nem teljes pontossággal, nem mindenoldalúan tükrözik vissza a tárgyak lényegét.

Minden egyes meghatározás pontosságának határai viszonylagosak, mivel a megismerés fejlődése következtében egyrészt kitágulnak, másrészt leszűkülnek.

Az a körülmény, hogy a meghatározások relatív jellegűek, egyáltalán nem jelenti azt, hogy nincs bennük abszolút tartalom. A meghatározás viszonylagos voltának megállapítása nem az abszolút tartalom tagadását jelenti, hanem annak felismerését, hogy a teljes, mindenoldalú, abszolút meghatározást nem egyszerre, hanem a viszonylagos meghatározásokon keresztül közelítjük meg, „minden tudás viszonylagos és a megismerés minden előretett lépésében abszolút tartalom van.” (Lenin, Filozófiai füzetek. 155. old.)

Az abszolút meghatározás a viszonylagos meghatározásokból tevődik össze. Minél pontosabbá teszünk, tökéletesítünk valamely meghatározást, annál inkább megközelítjük az adott fogalom abszolút meghatározását. Az abszolút meghatározást azonban csak megközelíthetjük, de ki nem meríthetjük. Az abszolút meghatározás elérésének feltételezése az objektív valóság fejlődésének és végtelen voltának tagadását jelentené.

Ahogy nem lehet az abszolút meghatározást teljesen megvalósítani, úgy teljesen hamis meghatározás sem lehetséges. Mit jelentene annak elfogadása, hogy létezik abszolút hamis meghatározás? Azt, hogy tudunk olyan összefüggést konstruálni, amelynek a valóságban semmilyen alapja nincs. Ez színtiszta idealizmus. Bármennyire is hamis legyen valamely meghatározás, mindenkor a valóság elemeiből tevődik össze. A metafizikus felfogás, amely abszolút hamis meghatározást feltételez, szükségszerűen az idealizmus-hoz vezet.

Arra az eredményre jutottunk tehát, hogy nincs sem abszolút hamis, sem abszolút igaz meghatározás. Minden meghatározás — a vonatkozások figyelembe vételével — relatíve igaz és ugyanakkor relatíve hamis. Az igaz és a hamis meghatározás olyan ellentétek, amelyek kölcsönösen feltételezik egymást.

Lehet-e mármost különbséget tenni az egyes meghatározások között, ha mindegyik igaz is, hamis is? Lehet, sőt kell! A megkülönböztetés azon a körülményen alapszik, hogy az egyes meghatározások nem ugyanabban a mértékben igazak, ill. hamisak. Két meghatározás közül az az igazabb, amelyik mélyebbre hatol az adott tárgy lényeges jegyeinek feltárásában. Ezt a különbséget nem fejezhetjük ki az igaz, ill. hamis meghatározás elnevezéssel, mivel ezek nem fedik hűen a szóban forgó meghatározásokat. Ezért be kell vezetnünk az igazabb, ill. hamisabb (kevésbé igaz) meghatározás kifejezéseket. Az abszolút fogalmakat viszonyfogalmakkal kell felváltanunk.

Az eddigiekben külön-külön foglalkoztunk a helyes, ill. az igaz meghatározás kérdésével. Milyen összefüggés van mármost közöttük? A formális logikában ez a probléma nem merül fel, mivel a formális logika csak a meghatározás helyességének vizsgálatát tekinti feladatának. Csak a dialektikus logika veti fel és oldja meg ezt a kérdést.

A helyesség és az igazság egymás ellentétei. Ez az ellentét a tartalom és a forma ellentétén alapszik. Az igazság a tartalomnak, a helyesség a formának a valósághoz való viszonyát fejezi ki.

A helyesség és az igazság ugyanakkor kölcsönösen feltételezik egymást. A helyes meghatározások magukban foglalják az igaz meghatározás elemeit. Az igaz meghatározás helyes meghatározásokból tevődik össze. Következésképpen az igaz meghatározásokhoz nem a formális logika követelményeinek figyelmen kívül hagyásával vagy megkerülésével jutunk el, hanem éppen azok következetes kielégítésével.

V. A dialektikus meghatározás jelentősége

Már a formális meghatározások is fontos szerepet játszanak a megismerés fejlődésében. A köznapi életben gyakran használunk olyan fogalmakat, mint lelkiismeret, szép, nemzet, szabadság stb. Amikor ezeket a fogalmakat használjuk, nyilvánvalónak, magától értetődőnek tartjuk, hogy tisztában vagyunk jelentésükkel, értelmükkel. Ha azonban részletesen ki kell fejtenünk a véleményünket vagy vitába bocsátkozunk ezen fogalmak tartalmát illetően, akkor az esetek döntő többségében az szokott kiderülni, hogy az értelmezés hiányos, homályos, pontatlan. A formális meghatározások segítséget nyújtanak ahhoz, hogy tisztázhassuk a szóban forgó fogalmak pontos jelentését.

A formális meghatározások segítségével rendet teremthetünk a fogalomhasználat zűrzavarában. Azáltal, hogy tisztázuk jelentésüket, elkerülhetjük a fogalmak többértelmű használatát. Ez azért fontos, mert a pontatlanul alkalmazott fogalmak tévedésekhez vezetnek, ill. lehetőséget nyújtanak hamis nézetek terjesztésére. A marxizmus klasszikusai nem egyszer hangsúlyozták a fogalmak pontos meghatározásának szükségességét.

A formális meghatározás továbbá alkalmas arra, hogy megállapíthassuk a szóban forgó fogalom helyét a fogalmak rendszerében. Az ismeretek fejlődése során minden egyes szaktudomány kialakítja a maga fogalomrendszerét. Ennek a fogalomrendszernek a segítségével fogja át a maga kutatási területét. „Az ember előtt ott van a természeti jelenségek *hálója*. Az ösztönember, a vadember nem emelkedik ki a természetből. A tudatos ember kiemelkedik, a kategóriák a kiemelkedésnek, vagyis a világ megismerésének lépcsőfokai, a háló csomópontjai, amelyek segítik őt, hogy megismerje és hatalmába kerítse ezt a hálót.” (Lenin, Filozófiai füzetek. 69. old.) A formális meghatározások elősegítik ennek a hálónak a kialakítását és tökéletesítését.

A dialektikus meghatározás jelentősége azonban ezen messze túlmegy. Mivel nem akarunk felesleges ismétlésekbe bocsátkozni, ezért csak röviden összegezzük azokat az alapvető tényezőket, amelyek figyelembevételével a dialektikus meghatározás meghaladja a formális meghatározást.

A dialektikus meghatározás *természetesebb* a formális meghatározásnál. A formális meghatározás, amikor a legközelebbi nem megállapítására törekszik, akkor a legközelebbi nemet egy többé-kevésbé mesterséges fogalomrendszeren belül keresi. A dialektikus meghatározás ezzel szemben a legközelebbi nem feltárásakor a tárgyak természetes fejlődési folyamatából indul ki.

A dialektikus meghatározás *konkrétebb, totálisabb* a formális meghatározásnál. A formális meghatározást az jellemzi, hogy a meghatározandó tárgy adott vonatkozásban lényeges jegyeit emeli ki, s ugyanakkor a más vonatkozásban lényeges jegyeiktől eltekint. A dialektikus meghatározás viszont a tárgyak lényegét a maga teljességében, összes vonatkozásaiban tükrözi vissza.

A dialektikus meghatározás *objektívebb* a formális meghatározásnál. Nemcsak azért, mert közvetlenül a tárgyak lényegének feltárására törekszik, hanem azért is, mivel minél teljesebben, konkrétebben igyekszik ezt a lényegyet megragadni.

A dialektikus meghatározás *gyakorlatibb* a formális meghatározásnál. Bár — mint rámutattunk — a formális meghatározásnak is van gyakorlati

jelentősége, ez azonban korlátozott. A formális meghatározások „házi használatra”, iskolai célokra, a matematikai absztrakció körében alkalmazhatók. „A közönséges tudatban a véges gondolati meghatározásokkal nincs baj, s minden habozás nélkül elismerik érvényességüket. Minden tévedés azonban abból származik, hogy véges meghatározások szerint gondolkodunk és cselekszünk.” (Hegel, Enciklopédia. I. köt. 66. l.) A dialektikus meghatározások ezzel szemben kielégítik bármely szaktudomány, a politikai élet stb. szükségleteit.

A fogalmak tisztázásának, helyes megvilágításának, nagy *politikai* jelentősége van. Ismeretes pl., hogy a haladó nemzetközi erők milyen fontosságot tulajdonítottak és tulajdonítanak az „agresszió” helyes meghatározásának. Az Egyesült Nemzetek ötödik „közgyűlésén”, a szovjet küldöttség javaslatot tett az agresszió fogalmának meghatározására. A nyugati hatalmak képviselői ugyanakkor mindent elkövettek, hogy a meghatározás követelménye alól kibújjanak és elködösítsék az agresszió fogalmát. Nyilvánvalóan az volt a céljuk, hogy eltereljék a figyelmet agresszív tevékenységükről. Tisztában voltak azzal, hogy az agresszió helyes, tudományos meghatározása lehetővé teszi ebben a kérdésben az emberek tisztánlátását és elősegíti a tényleges agresszor felismerését és leleplezését.

Előrendű politikai kérdés az állam fogalmának meghatározása. A burzsoá politikusok és jogászok az államot osztályfeletti intézménynek tekintik, amely minden polgáráról egyenlő mértékben gondoskodik. Ez a meghatározás hamis, áltudományos, a tömegek félrevezetésére szolgál. A marxizmus ezzel szemben úgy határozza meg az államot, mint valamely osztály uralmának fenntartására szolgáló eszközt. Ebből már világosan következik, hogy a dolgozóknak harcolniuk kell az őket elnyomó burzsoá állam ellen.

Ugyanilyen politikai jelentősége van napjainkban olyan fogalmak precíz meghatározásának, mint a demokrácia, a szabadság, a hazafiság stb. Nem kis mértékben hozzájárul az emberek hamis tudatának kialakulásához, hogy ezeket a fogalmakat formálisan, összefüggéseikből és fejlődésükből kiragadva fogják fel. A dialektikus meghatározás lehetővé teszi, hogy feltárhassuk e fogalmak valódi lényegét, ami jelentős mértékben elősegítené ezekben a bonyolult kérdésekben a helyes vélemény kialakulását.

A dialektikus meghatározások azáltal, hogy előreviszik a *tudományt*, ezen keresztül a gyakorlatot szolgálják. Erdéy-Grúz professzor a kémia tárgykörének meghatározásával kapcsolatban a következőket írja: „*A tudományok tárgykörének meghatározása egyúttal a fő feladatok kitűzését is maga után vonja*, s feltárva keletkezésük, valamint fejlődésük objektív mozzanatait, megkönnyíti a lényeges meglátását, amire a figyelmet összpontosítani kell. Ez különösen fontos a szocialista és a szocializmust építő országokban, melyekben a tudományok fejlődésének marxista alapon álló tervszerű előmozdítása, a társadalom anyagi fejlődésének, az emberek jólétének és boldogulásának hatalmas tényezője.” (Erdéy-Grúz Tibor: A kémia tárgykörének történelmi fejlődése. Természettudományi Közlöny. 1958. május 200. old.).

Kiemelkedő jelentősége van a helyes meghatározásnak a *pedagógiában*. A tanulók feleleteiből gyakran kiderül, hogy nincsenek tisztában az általuk használt fogalmak valódi tartalmával, nem tudják azokat megkülönböztetni más fogalmaktól. Ennek többek között az az oka, hogy nem ismerik azokat

a követelményeket és eljárásokat, amelyek révén tisztázhatjuk a dolgok lényeges vonásait.

Ha a tanulókat megismertetjük az igaz meghatározás kritériumaival, ezzel segítséget nyújtunk számukra ahhoz, hogy mélyebben behatolhassanak a megtanulandó anyag lényegébe. A meghatározások helyes alkalmazása hozzásegíti a tanulókat a pontos, szabatos fogalmak használatához. A meghatározás egyrészt kiindulópontul szolgál a tanuláshoz, másrészt összefoglalja a tanulás eredményét.

Mint már bevezetőben rámutattunk, a szaktudósok joggal elégedetlenek azzal, amit a logika a meghatározások kérdésében nyújt. A fentiekben igyekeztünk kimutatni, hogy van lehetőség a meghatározás módjának továbbfejlesztésére. Reméljük, hogy a dialektikus meghatározás bevezetése és tudatos alkalmazása pozitív irányban fogja módosítani azt a széles körben elterjedt felfogást, amely a formális meghatározást alapul véve, a meghatározást mint olyant lebecsülte.

Tartózkodunk azonban attól a másik végtől is, amely túlértékeli a meghatározások jelentőségét. A dialektikus módszer, amely elősegíti a meghatározások továbbfejlesztését, egyben alkalmas eszköz arra is, hogy alkalmazásával a meghatározások szerepét reálisan értékeljük.

A dialektikus módszer a meghatározást a megismerés összefolyamatának szempontjából vizsgálja. Már Hegel rámutatott arra, hogy: „Az *értelem meghatároz* és megrögzíti a meghatározásokat; az *ész* negatív és dialektikus, mert az értelem meghatározásait semmivé oldja fel. (Hegel, A logika tudománya. I. köt. 4. old. Idézi Lenin, Filozófiai füzetek. 63. old.)

A meghatározások alkalmasak arra, hogy feltárják a szóban forgó tárgy lényegét. De a tárgy és a tárgy lényege nem azonos. Minden tárgy lényeg és jelenség egysége. Ha feltárjuk valamely tárgy lényegét, ezzel még nem merítettük ki a tárgyat. „Meghatározások a tudomány számára értéketlenek, mert mindig elégtelenek. Az egyetlen reális meghatározás magának a dolognak a kifejtése, ez pedig nem meghatározás többé. Ahhoz, hogy meg tudjuk és megmutassuk mi az élet, meg kell vizsgálnunk és összefüggésükben kell ábrázolnunk az élet valamennyi formáját. *Kézi használatra* azonban gyakran hasznos, sőt szükséges lehet a legáltalánosabb és egyben legjellegzetesebb jellemvonásoknak egy ún. meghatározásokban való rövid kifejtése és nem is árthat, ha nem kívánunk tőle többet, mint amennyit éppen mondhat.” (Engels, Anti-Dühring. 492—3. old.)

Ugyanezt az álláspontot fejti ki Lenin is: „... minden meghatározás csak feltételes és viszonylagos jelentőségű, mert sohasem ölelheti fel a teljesen kifejlődött jelenség minden összefüggését.” (Lenin, Válogatott művek. I. köt. 989. old.)

Amikor a formális meghatározást összehasonlítottuk a dialektikus meghatározással, akkor rámutattunk arra, hogy a formális meghatározások végesek, egyoldalúak, korlátozottak. Ha mármost a meghatározást a tárgyakról alkotható teljes képpel vetjük össze, akkor ugyancsak ezeket a jelzőket kell alkalmaznunk. A meghatározások az egyetemes összefüggés egyik oldalát emelik ki.

Természetesen nem szabad megfeledkezni arról, hogy nem akármelyik oldalát. A meghatározások segítségével a tárgy döntő oldalát, annak lényegét ragadjuk meg. A meghatározások tehát elsőrendű szerepet játszanak a valóság hű visszatükrözésére irányuló megismerés összefolyamatában.

ФОРМАЛЬНОЕ И ДИАЛЕКТИЧЕСКОЕ ОПРЕДЕЛЕНИЕ

Дёрдь Тамаш

Работники специальных наук уже давно недовольны тем, что даёт им наука логики в связи с определением. Аспекты, методы, правила, выработанные до сих пор логикой, абстрактны, не удовлетворяют научные потребности. Автор стремился показать, что диалектическая логика способна, и только диалектическая логика способна, разработать методику современного, научного определения.

Первая глава работы излагает *основные теории, касающиеся определения*. Автор различает три главных типа этих взглядов: понимание определения традиционной логики, математической логики и диалектической логики.

Вторая глава занимается вопросами *объективности определения*. Критикуя самовольное субъективистическое понимание определения, автор показывает, что определения, относительно их основы, происхождения, независимы от познания и воли человека.

Третья глава излагает *способ определения*. Автор считает основным способом определения определение через ближайший род и видовое отличие, но он воспринимает эти понятия не формально, а диалектически. Ближайший род — это тот предмет, из которого в процессе развития определяемое непосредственно образовалось. Родовое отличие есть совокупность тех значительных признаков, которые различают определяемый предмет от того предмета, из которого он образовался.

В заключение, четвёртая глава занимается *правилами определения*. Автор так резюмирует требования, которым должно удовлетворить диалектическое определение: определение должно быть конкретным, оно должно отражать, в результате какого развития образовался данный предмет, оно должно вскрыть внутренние противоречия данного предмета, оно должно быть необходимым и соответствующим практике.

FORMAL AND DIALECTICAL DEFINITION

György Tamás

The representatives of specialized sciences have, for long, been unsatisfied with what the science of logics offers them in connection with definition. The viewpoints, methods, rules that have been elaborated by logics so far are abstract and do not meet the demands of science. Author has made an attempt to prove that dialectical logics and only dialectical logics is capable of elaborating the methodology of up-to-date scientific definition.

The first chapter of this essay is devoted to the *basic theories relating to definition*. Their main types are: the theory of definition in traditional logics, the theory on mathematical logics, and the theory in dialectical logics.

The second chapter deals with the *objectivity of the definition*. Submitting to criticism the arbitrary, subjective views, author demonstrates in their basis and origin the definitions are independent of human consciousness and will.

In chapter three the author expounds *the method of definition*. He regards as the fundamental one the definition by way of the closest genus and the specific difference, interpreting the concepts of species and genus not formally but dialectically. The closest genus is the object from which the thing to be defined immediately derives in the process of development. The specific difference is the aggregate of the essential features that distinguish the object to be defined from the object it derives from.

At last the fourth chapter deals with *the rules of definition*. This is how the author sums up the criteria of the dialectical definition: the definition should be concrete, should reflect the development which resulted in the coming into existence of the given object, should reveal the inner contradictions in the given object, should be necessary and conform to practice.

DIE BESTIMMUNG : FORMAL UND DIALEKTISCH

György Tamás

Die Forscher der Fachwissenschaften wollen sich lange nicht mehr damit zufrieden geben, was ihnen die Logik als Wissenschaft in Bezug auf die Bestimmung bietet. Diejenigen Anschauungen, Methoden, Regeln, welche bis zu dieser Zeit durch die Logik ausgearbeitet wurden, sind abstrakt, sie befriedigen die wissenschaftlichen Anliegen nicht. Der Verfasser sucht zu beweisen, dass die dialektische Logik und nur die dialek-

tische Logik imstande sei die Methodik der zeitgemässen, wissenschaftlichen Bestimmung auszuarbeiten.

Der erste Abschnitt der Studie befasst sich mit den *grundlegenden Theorien der Bestimmung*. Er unterscheidet drei Haupttypen: Ansichten zur Bestimmung der traditionellen, der mathematischen und der dialektischen Logik.

Der zweite Abschnitt beschäftigt sich mit der Frage der *Objektivität der Bestimmung*. Indem er die willkürliche, subjektivistische Auffassung der Bestimmung kritisiert, weist der Verfasser nach, dass die Bestimmungen, was ihre Grundlagen und ihren Ursprung anbelangt, vom Bewusstsein und Willen des Menschen unabhängig sind.

Der dritte Abschnitt behandelt *die Weise der Bestimmung*. Der Verfasser hält die Bestimmung durch die nächste Gattung und durch den Artunterschied für die grundlegende Methode der Bestimmung, deutet aber diese Begriffe nicht formal, sondern dialektisch. Die nächste Gattung ist das Objekt daraus das Zu-Bestimmende im Laufe der Entwicklung unmittelbar zustande gekommen ist. Der Artunterschied ist die Gesamtheit jener wesentlichen Merkmale, welche das zu bestimmende Objekt von dem Objekt unterscheiden, daraus es hervorgegangen ist.

Zum Schluss beschäftigt sich der vierte Abschnitt mit den *Regeln der Bestimmung*. Die Forderungen der dialektischen Bestimmung fasst der Autor im folgenden zusammen: die Bestimmung muss konkret sein, sie muss widerspiegeln, als Ergebniss was für einer Entwicklung das gegebene Objekt zustande gekommen war, sie muss die inneren Widersprüche des gegebenen Objekts klarlegen, sie muss notwendig und mit der Praxis übereinstimmend sein.